अथाष्टाध्यायीनामैकादशकाण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपादनीया विषयाः—अग्न्याधानकालः, दर्शपूर्णमास-दाक्षायणयज्ञयोरनुष्ठानावधिः, दाक्षायणयज्ञः, पथिकृदिष्टिः, अभ्युदय-दृष्टेष्टिः, दर्शपूर्णमासार्थवादः, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, इडा-स्विष्टकृत्-सूक्तवाक-शंयुवाक-पत्नीसंयाज-वेद्यालम्भ-समिष्ट-यजुः-प्रधानयागादिविषयोऽर्थवादः, अग्निहोत्रार्थवादः, ब्रह्मचारिकर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टिः, हविषः समृद्धिः, चातु-र्मास्यार्थवादः, पञ्च महायज्ञाः, स्वाध्यायप्रशंसा, प्रायश्चित्तम्, अश्वदाभ्यग्रहौ, आध्यात्मिकविद्या, पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञविधसवविध-योर्लक्षणम्, षड्होतारहोमः

[यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मना निरूपणम्]

॥ ॐ ॥ सँवत्सरो * वै यज्ञः प्रजापतिः † । तस्यै-तद्द्वारं यद्दमावास्या ‡ चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानः ॥ १ ॥

---

* संवत्सरात्मकस्तत्साध्यत्वात् । संवत्सरस्यापि 'द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावत्संवत्सरः प्रजापतिः' इति सप्तदशावयवत्वसाम्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यं यथा—'आदित्यो यूपः' इत्यत्र तेजःसारूप्याद् यूपस्यादित्यात्मना स्तुतिरेवमत्रापि संख्यासारूप्यात् स्तुतिरेव मन्तव्या ।

† आ श्रावयेत्यादि सप्तदशाक्षरसाध्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तैत्तिरीयसंहितायाम्—"आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिः" (तै० सं० का० १ प्र० ६ अनु० ११)

‡ अमेत्ययं शब्दः सहशब्दार्थे वर्तते, प्रतिपदादितिथिषु मध्ये यस्यां तिथौ अमा सूर्येण सह चन्द्रो वसति सामावास्या । अमापूर्वाद्वसेः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् ।

यद्वा—वसुशब्दाभिधेय इन्द्रः साकाङ्क्ष्यपानार्थं देवैः सह यस्यां तिथौ वसतीत्यमावास्या । तथा च तैत्तिरीयसंहिताम्—

"अमा वै नोऽद्य वसु वसतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वम्"

स योऽमावास्यायामग्नी ऽआधत्ते । यथा विवृतायान्द्वारि द्वारा पुरम्प्रपद्येत स तत ऽएव स्वर्ग्गँल्लोकँमियादेवन्तद्योऽमावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥ अथ यो नक्षत्र ऽआधत्ते । यथापिहितायान्द्वार्य्यद्वारा पुरम्प्रपिपित्सेत्तस जिह्मः पुरः स्यादेवन्तद्यो नक्षत्र ऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्र ऽआदधीत ॥३॥ यदुहरेवैषः । न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदुहरुपवसेत्तर्हि ह्येष ऽइमँल्लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥ सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्व ऽऋतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ट्टानि सर्वाणि च्छन्दाँसि ॥ ५ ॥ सर्वेषु ह वा ऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ट्टेषु सर्वेषु च्छन्दःस्वग्नी ऽआहितौ भवतो योऽमावास्यायामाधत्ते तस्माद्मावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत ॥ ६ ॥ याऽसौ वैशाखँस्यामावास्या तस्यामादधीत सा रोहिण्या सम्पद्यत ऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्येवैतत्प्रजायाम्पशुषु प्रतितिष्ट्ठत्यमावास्या वा ऽअग्न्याधेयरूपन्तस्माद्मावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत पौर्णमास्यामध्वारभेतामावास्यायान्दीक्षेत ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) सुष्ठु अर्ज्यते सोमनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः—सर्वजनाभिलषणीयं दुःखासम्भिन्नं कर्मफलमित्यर्थः । तथा चाहुः—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ (तन्त्रवा०)

(२) लोक्यत इति लोकः ।

(३) विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासि स वैशाखः ।

[दर्शपूर्णमासाहुतिसंख्याविशेषकथनम्]

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञम् । यदेनन्तन्वते यन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तङ्घ्नन्ति यत्पशुः संज्ञपयन्ति विशासति तत्तङ्घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यान्दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञङ्घ्नन्ति ॥ १ ॥ तः हत्वा यज्ञम् । अग्नावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दश ता ऽआहुतीः सम्पादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते ॥ २ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । सोऽयमेक ऽइवैव पवते सोऽयम्पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधाविहितः स ऽएवङ्क्लृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा विराट् सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ३ ॥ अथो ऽअपि नव स्युः । तन्न्यूनां विराजङ्करोति प्रजननाय न्न्यूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ४ ॥ अथो ऽअप्येकातिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ५ ॥ अथो ऽअपि द्वे ऽअतिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननम्मिथुनमेवैतत्प्रजननङ्क्रियते सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ६ ॥ अथो ऽअपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमह मिथुनम्प्रजननमथ यज्जायते तत्तृतीयः सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ७ ॥ अथो ऽअपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैवश्चतस्रस्त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वा ऽअतीमाँल्लोकाँश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति सैषा सम्पत्तस्य यज्ञः ॥ ८ ॥ स यद्वाभ्यामूनन्तदूनम् । सोऽयज्ञो

यत्पञ्चभिरतिरिक्तन्तदतिरिक्तः सोऽयज्ञः सैषैव दशत्यधि सम्पदेषा विंशत्यामेषा सहस्रात् ॥ ९ ॥ आजिं वा ऽएते धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां ऋजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि यजेत तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्य रात्रयस्तद्रात्रीराप्नोति ॥ १० ॥ अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्याहानि तदुहान्न्याप्नोति तद्वेव सँवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा ऽआसुः । स यदैव ते सँवत्सरमापुरथामृता ऽआसुः सर्वं वै सँवत्सरः सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यः सुकृतम्भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १२ ॥ स ऽआजिसृतामेकः । य ऽएवं विद्वाँस्त्रिः शतं वर्षाणि यजते तस्मादु त्रिः शतमेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादुथो ऽअपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये ऽअग्रो ऽएव खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पौर्णमासयागे दर्शयागे च हविषो विधानम्]

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्टैयवं ऋजत ऽआमावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति

तेन यथेष्ट्यैवं व्यजते ॥ १ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैतदग्नीषोमीयम्पौर्णमासꣳ हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किञ्चन क्रियत ऽएतेनो हास्यैतत्सेन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वा ऽउ हि मृधो नाष्ट्राꣳ पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं व्यच्चन्द्रꣳमाꣳ स यत्रैष ऽएताꣳ रात्रिन्न पुरस्तान्न पश्चाद्दृदृशे तेनैतदुनद्धेव हविर्भवति तेनाप्प्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिꣳ सेयमद्धा सेयम्प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदुद्धेव हविर्भवत्येतेन प्प्रतिष्ठितमेतन्नु तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सत्वो वै यज्ञ ऽइन्द्रस्यैव स यत्सत्वो यज्ञ ऽइन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञꣳ ॥ ४ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा ऽअनुनिर्वाप्प्यम्पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो व्वृत्रमहँस्तस्मा ऽएतद्वृत्रञ्जघ्नुषे देवा ऽएतद्धविरनुनिरवपन्यदामावास्यङ्किमनुनिर्वाप्प्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ५ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथान्यद्धविरनुनिर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विषन्तꣳ ह स व्भ्रातृव्यम्प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यꣳ पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपबाधा

श्रीर्भवति ॥ ६ ॥ पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासीं यजमाना ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्र ऽएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजत ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्र ऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनुनिर्वपेद्यादक्षिणान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येषा दक्षिणा यदन्वाहार्यं * ऽइति न्वनुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिः]

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्व्वो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्ज्ञाय वाथोतोपवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतः हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेषेव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धन्दुधि हविरातञ्चनन्तत्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति वत्साँस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥ तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यः हविरेवमेव तद्यदु व्रतचर्या वा नोदाशः सेत गृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथो तर्हि कुर्वादेतानेव तण्डुलान्त्सुफलीकृतान्कृत्वा स षेऽणीयाꣳसस्तानग्नये † दात्रेऽष्टाकपालम्पुरोडाशꣳ

* अन्वाहरति—यज्ञसम्बन्धिदोषजातं परिहरति—अनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भोजनीय ओदनः सा० भा० ।

† 'निरुप्त व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे, स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे, दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रपते चरुम्" (का० श्रौ० सू० २५. ४. ३८)

श्रपयति ॥ २ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । दुग्धन्दुधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ तदानीन्दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायैताँस्तण्डुलाञ्छृते चरुꣳ श्रपयति चरुरुह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ति ॥ ३ ॥ तद्यदेवम्भवति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तमस्मा ऽअग्निर्ह्राता दुदातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तमस्मा इन्द्राग्नी यज्ञन्दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यान्दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथं यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णुरथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति तस्मात्छिपिविष्टायेति तत्रो यच्छक्नुयात्तद्द्यान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदैव नोदियादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः]

अद्यामावास्येति मन्यमान ऽउपवसति । अथैष पञ्चाद्दृश्ये सहैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यꣳ स्यादुप्रायश्चित्तिकृत ऽएतस्मादु हैतद्वीषावचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥ छायामुपसर्प्पन्ति । एतेनों हैतदुपतपदाचक्षते श्वलुचितमित्येतमु हैवैतदाचक्षते ॥ २ ॥ शशश्चान्द्रमस ऽइति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नन्तम्पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप ऽओषधीः प्रविशति पशवो वा ऽअप ऽओषधीरदन्ति

तदेनमेताꣳ रात्रिम्पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥ सोऽद्यामावास्येति । मन्यमान ऽउपवसत्यथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथङ्कुर्य्यादित्त्वा यज्ञपथाद्यजेता३ न यजेता३ ऽइति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणम्भवति श्श्वः श्व ऽएवैष ज्यायानुदेति स ऽआमावास्यविधेनैवेष्ट्वाथेष्टिमनुनिर्वपति तदुहैवैव श्श्वो वा * ॥ ४ ॥ तस्यै त्रीणि हवीꣳषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशमिन्द्राय व्वृत्रघ्न ऽएकादशकपालमग्नये वैश्श्वानराय द्वादशकपालम्पुरोडाशम् ॥ ५ ॥ स यदग्नये पथिकृते निर्व्वपति । अग्निर्व्वै पथः कर्त्ता स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापादयति ॥६॥ अथ यदिन्द्राय व्वृत्रघ्ने । पाप्मा वै व्वृत्रो यो भूतेर्व्वारयित्त्वा तिष्ठति कल्ह्याणात्कर्म्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव व्वृत्रघ्ना पाप्मानं व्वृत्रꣳ हन्ति तस्मादिन्द्राय व्वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥ अथ यदग्नये वैश्श्वानराय । द्वादशकपालम्पुरोडाशन्निर्व्वपति यत्र वा ऽइन्द्रो व्वृत्रमहँस्तमग्निना वैश्श्वानरेण समदहत्तदस्य सर्व्वम्पाप्मानꣳ समदहत्तथो ऽएवैष ऽएतदिन्द्रेणैव व्वृत्रघ्ना पाप्मानं व्वृत्रꣳ हत्वा तमग्निना वैश्श्वानरेण सन्दहति तदस्य सर्व्वम्पाप्मानꣳ सन्दहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति ।

* "पश्चादभ्युदृष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तदहर्वैव श्वो वाग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानरश्च" का० श्रौ० सू० २५. ४. ४४ ।

उपाꣳशु देवता यजति याः कामयते ता याज्यानुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागावेवꣳ संस्थाज्ये ॥ ९ ॥ तिसृधन्वन्दुक्षिणान्ददाति । धन्वना वै इश्वानम्बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यत्तिसृधन्वन्दुक्षिणान्ददाति ॥ १० ॥ दण्डन्दुक्षिणान्ददाति । दण्डेन वै इश्वानम्बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यद्दण्डन्दुक्षिणान्ददात्येषा न्वादिष्टा दुक्षिणा दद्यात्त्वेवास्यामप्यन्यया ऽइतरा दुक्षिणास्तासां स्यात्सम्पद्येत सा हैषा पशव्येष्टिस्तयाप्यनभ्युद्दृष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्]

आपो ह वा ऽइदमग्रे सलिलमेवास । ता ऽअकामयन्त कथन्नु प्रजायेमहीति ता ऽअश्राम्यँस्तास्तपोऽतप्यन्त तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डः सम्बभूवाजातो ह तर्हि सँवत्सर ऽआस तदिदुः हिरण्मयमाण्डं स्यावत्सँवत्सरस्य वेला तावत्पुरुषप्लवत ॥ १ ॥ ततः सँवत्सरे पुरुषः समभवत् । स प्रजापतिस्तस्मादु सँवत्सर ऽएव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते सँवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स ऽइदुः हिरण्मयमाण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि का चन प्रतिष्ठास तदेनमिदुमेव हिरण्मयमाण्डं स्यावत्सँवत्सरस्य वेलासीत्तावद्बिभ्रत्पुरुषप्लवत ॥ २ ॥ स सँवत्सरे व्याजिहीर्षत् । स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवद्भुव ऽइति तदिदुमन्त-

रिक्षमभवत्स्वरिति सासौ द्यौरभवत्तस्मादु सँवत्सर ऽएव कुमारो व्यजिहीर्षति सँवत्सरे हि प्रजापतिर्व्यार्हरत् ॥३॥ स वा ऽएकाक्षरद्व्यक्षराण्येव । प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन्कुमारो वदति ॥ ४ ॥ तानि वा ऽएतानि । पञ्चाक्षराणि तान्पञ्चऽर्त्तून-कुरुत त ऽइमे पञ्चऽर्त्तवः स ऽएवमिमाँल्लोकान्जातान्त्सँवत्सरे प्रजापतिरब्भ्युदतिष्ठत्तस्मादु सँवत्सर ऽएव कुमार ऽउत्तिष्ठासति सँवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥ स सहस्रायुर्ज्जज्ञे । स यथा नद्यै पारम्पराप्रश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः पारम्पराचकरव्यौ ॥ ६ ॥ सोऽर्च्चञ्छ्राम्यँश्चचार प्रजाकामः । स ऽआत्मन्येव प्रजातिमधत्त स ऽआस्ये-नैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानान्दे-वत्वं श्यद्दिवमभिपद्यासृज्ज्यन्त तस्मै सस्रजानाय दिवे-वास तद्वेव देवानान्देवत्वं श्यदस्मै सस्रजानाय दिवे-वास ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । तेनासुरान-सृजत त ऽइमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्ज्यन्त तस्मै सस्र-जानाय तम ऽइवास ॥ ८ ॥ सोऽवेत् । पाप्मानं वा-ऽअसृक्षि यस्मै मे सस्रजानाय तम ऽइवाभूदिति ताँस्तत ऽएव पाप्मनाविद्ध्यत्ते तत ऽएव पराभवँस्तस्मादाहुर्न्नै-तदस्ति यद्देवासुरं श्यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यत ऽइति ह्यसे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविद्ध्यत्ते तत ऽएव पराभवन्निति ॥ ९ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । न त्वं श्युयुत्से कतमच्चनाहर्न्न तेऽमिश्रो मघवन्कश्चनास्ति

मायेत्सा ते यानि युद्धान्न्याहुर्न्नाव्य शत्रुन्न नु पुरा युयुत्स ऽइति ॥ १० ॥ स यदस्मै देवान्त्सस्रजानाय । द्विवेवास तदुहरकुरुताथ यदस्मा ऽअसुरान्त्सस्रजानाय तम ऽइवास ताꣳ रात्रिमकुरुत ते ऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥ स ऽऐक्षत प्रजापतिः । सर्वं वा ऽआत्सारिषं य्यु ऽइमा देवता ऽअस्रक्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्सँवत्सर ऽइति स यो हैवमेतत्सँवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैनम्पाप्मा मायया त्सरति न हैनꣳ सोऽभिभवत्यथ यमभिचरत्यभि हैवैनम्भवति य ऽएवमेतत्सँवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥ स ऽऐक्षत प्रजापतिः । इमं वा ऽआत्मनः प्रतिमामस्रक्षि यत्सँवत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः सँवत्सर ऽइत्यात्मनो ह्येतम्प्रतिमामस्रजत यद्वेव चतुरक्षरः सँवत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्यैष प्रतिमा ॥ १३ ॥ ता वा ऽएताः प्रजापतेरधि देवता ऽअसृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥ ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारम्पराप्रश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः पारम्पराचक्ष्युः ॥ १५ ॥ ता ऽअर्च्चन्त्यः श्राम्यन्तश्चेरुः । तत ऽएतम्परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स ऽआपोऽभवदापो वा ऽइदꣳ सर्वन्ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो ह्येहाभिखनेदप ऽएवाभिविन्देत्परमाद्वा ऽएतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥ स परमेष्ठी प्रजापति-

म्पितरमब्ब्रवीत्। कामप्रं वा ऽअहं त्र्यज्ञमदर्शन्तेन त्वा याजयानीति तथेति तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा ऽइदꣳ सर्वमयं वै प्राणो योऽयम्पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्ह्यदेव वेदेत्थाद्वातीति यद्वै किञ्च प्राणि स प्रजापतिः स यो हैवमेताम्प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

स प्रजापतिरिन्द्रम्पुत्रमब्ब्रवीत्। अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदम्परमेष्ठ्यय्यीयजदिति तथेति तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स वागभवद्वाग्वा ऽइदꣳ सर्वन्तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥ [अर्धप्रपाठकः] स ऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ ब्भ्रातरावब्ब्रवीत्। अनेन वाङ्कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदम्पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ताविष्ट्वाकामयेतामावमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यावेति तयोरन्नाद ऽएवान्यतरोऽभवदन्नमन्यतरोऽन्नाद ऽएवाग्निरभवदन्नꣳ सोमोन्नादश्च वा ऽइदꣳ सर्वमन्नञ्च ॥ १९ ॥ ता वा ऽएताः। पञ्च देवता ऽएतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा ऽअयजन्त स ऽआभ्यः कामः समार्द्ध्यत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ २० ॥ त ऽइष्ट्वा प्राचीन्दिशमपश्यन्। ताम्प्राचीमेवाकुर्वत सेयम्प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्प्पन्ति प्राचीꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तामूर्ज्जमकुर्वतेमाङ्कलूर्ज्जम्पश्येमेति सासौ द्यौरभवत्

॥ २१ ॥ अथ दक्षिणान्दिशमपश्यन् । तान्दक्षिणामेवाकुर्वत सेयन्दक्षिणैव दिक्तस्माद दक्षिणत ऽएव दक्षिणा ऽउपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्यवाजन्ति दक्षिणाꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तँल्लोकमकुर्वतेमङ्खलु लोकम्पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा हैवेयम्प्रतिष्ठाविरस्मिँल्लोके पृथिव्येवमु हैवैषा प्रतिष्ठाविरमुष्मिँल्लोक ऽइदमन्तरिक्षः स यदिह सन्नमुँल्लोकन्न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक ऽइति ॥ २२ ॥ अथ प्रतीचीन्दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत तस्माद्यत्प्राङ् स्तृत्वा विन्दुत ऽएतामेव तेन दिशमेत्याशाꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति ताꣳ श्रियमकुर्वतेमाङ्खलु श्रियम्पश्येमेति सेयम्पृथिव्यभवच्छ्रीर्वा ऽइयन्तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते स ऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥ अथोदीचीन्दिशमपश्यन् । तामपोऽकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तन्धर्म्ममकुर्वत धर्म्मो वा ऽआपस्तस्माद्यदेमँल्लोकमाप ऽआगच्छन्ति सर्वमेवेदꣳ स्यथा धर्म्मम्भवत्यथ यदा व्वृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस ऽआदत्ते धर्म्मो ह्यापः ॥ २४ ॥ ता वा ऽएताः । एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्त्र्योऽनुयाजाः ॥ २५ ॥ ता ऽएकादशाहुतयः । एताभिर्वा ऽआहुतिभिर्द्देवा ऽइमाँल्लोकानजयन्नेता दिशस्तथो ऽएवैष ऽएताभिराहुतिभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः । त ऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजा ऽअवान्तरदिशो वै

देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन्नवान्तरदिश ऽउ ऽएवैष एतैर्जयति ॥ २७ ॥ अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा ऽअजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतयान्नाद्यमेव जयत्येषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥ २८ ॥ अथाध्यात्मम् । पञ्चेमे पुरुषे प्राणा ऽऋते चक्षुर्भ्यान्त ऽएव पञ्च प्रयाजा चक्षुषी ऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥ अयमेवावाङ् प्राणः स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषाꣳ हविषाꣳ समवद्यति तस्माद्यत्किञ्चेमान्प्राणानापद्यत ऽएतमेव तत्सर्वः समवैति ॥३०॥ त्रीणि शिश्नानि । त ऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नन्तं वा ऽअनवानन्यजेदित्याहुस्तथो हास्यैतद्मृद्धम्भवतीति ॥ ३१ ॥ स वै सकृद्वान्यात् । एकꣳ ह्येतस्य पर्वाथ यदपर्वकꣳ स्यात्प्रतृण्णं ब्रैव तिष्ठेल्लम्बेत वा तस्मादेतद्वच्च तिष्ठति पद्यते च तस्मात्सकृद्वान्यात् ॥ ३२ ॥ द्वौ बाहू द्वा ऽऊरू । त ऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठायमेव प्राण ऽइडा यत्तान्नाग्नौ जुहोति यत्सा प्रदग्धेव तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ॥ ३३ ॥ अस्थ्येव याज्यानुवाक्क्याः । माꣳसꣳ हविस्तन्मितञ्छन्दो यद्याज्यानुवाक्क्यास्तस्मादु समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूय ऽइव च हविर्गृह्णाति कनीय ऽइव च तस्मादु माꣳसान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति माꣳसानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनैतेन

यज्ञेन यज्ञाम्मयते देवतान्तां य्यजति यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥ ता वा ऽएताः । अनपोद्धार्य्या ऽआहुतयो भवन्ति स यद्धैतासामपोद्धरेद्यथैकमङ्गः शृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यादेवन्तदृच्छ्याज्येव हवीꣳष्युप चाह्वियन्तेऽप च ह्वियन्ते ॥ ३५ ॥ ता वा ऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुषो यज्ञस्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[व्रतोपायनमीमांसा]

तद्वा ऽअदो व्रतोपायन ऽउच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानत्त्यश्नातीति तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥ १ ॥ स यदि ग्राम्म्या ऽओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति यद्यारण्या ऽओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीद्धमस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सानाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति प्प्रणीतानाम्मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयः हैवैते रात्री ऽअग्निहोत्रञ्जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा ऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिञ्जुहोति तेनो ऽएतेषाम्मेधानान्नाश्नाति ॥ ३ ॥ एते ह वै रात्री । सर्वा रात्रयः समवयन्ति या ऽआपूर्य्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीꣳ समवयन्ति या ऽअपक्षीयमाणपक्षस्य

राज्ञयस्ताः सर्वा ऽअमावास्याꣳ समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्त्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयꣳहुतम्भवति ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम्]

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयञ्जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥ १ ॥ अथ देवाः । अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानम्प्रददौ यज्ञो हैषा मास यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥ स देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रदाय । अथैतमात्मानः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञन्तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ ऽइत्यात्मनो ह्येतम्प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥ स ऽएतेन यज्ञेन । देवेभ्य ऽआत्मानन्निरक्रीणीत स यद्भूतमुपैति यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रायच्छदेवमेवैष ऽएतद्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रयच्छति तस्मादु संऋयत ऽएवैताꣳ रात्रिञ्चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवꣳ हविर्ह्येष देवानाम्भवति ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञन्तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य ऽआत्मानन्निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्न्निरक्रीणीतैवमथ यद्धविर्न्निर्व्वपति हविषैवैतद्यज्ञन्निष्क्रीणाति हविरनुवाक्य-

* व्रीहिपिष्टैर्यवपिष्टैर्वा निर्मितः पक्वः पिण्डविशेषः पुरोडाशः ।

यानुवाक्क्यामवदानेनावदानं याज्ज्यया याज्ज्यां वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥ स यथाग्रप्प्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवाश्वाहुर्ऋषेण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं स्यज्ञस्याश्वाहुरति तस्मादन्न्वाहार्ष्यो नामैवमु हास्यैष सर्व ऽएव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिँल्लोक ऽआत्मा भवति यद्यज्ञ स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति य ऽएवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

[पुरुषजन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनीप्रशंसाच]

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं स्यज्ञ ऽउपनमति स यद्यजते तद्द्वितीयञ्जायतेऽथ यत्र म्म्रियते यत्रैनमग्नावब्भ्यादधति स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयञ्जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायत ऽइत्याहुः ॥ १ ॥ ता वा ऽएताः । एकादश सामिधेनीरन्न्वाह दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता ऽएतावाश्वै पुरुषस्तदेनङ्कृत्स्नञ्जनयत्यथ यदूर्द्ध्वः सामिधेनीब्भ्यः सा प्रतिष्ठा तदेनञ्जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ नव प्रसवस्य

(१) सम्यगिध्यते ज्वाल्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्यः 'प्र वो वाजा अभिद्यव, (तै० ब्रा० ३।५।२।१) इत्याद्या एकादश ।

व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनन्द्वितीयञ्जनयत्याश्श्रावणम्प्रत्याश्श्रावणः सा प्रतिष्ठाथ यदेवादः सृष्टौ जुह्मोत्यते तदेनन्तृतीयञ्जनयति पत्नीसंयाजा ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ त्रिर्हि वै पुरुषो जायते । एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानान्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा ऽइडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शम्म्योर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयोऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥ ताः पञ्चदशाहुतयः । तासाम्पञ्चदशानामाहुतीनामेता ऽअनुवाक्या ऽएताः पञ्चदश सामिधेन्य ऽएतासामनुवाक्यानामेता याज्या य ऽएवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूपमेतेनो हास्यैता ऽआहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता ऽअनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

(१) वह्नेः कञ्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकमाज्यधारया आहरणमाघारः ।

(२) प्रकर्षेण इज्यन्ते देवता एभिस्ते प्रयाजाः "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहा यजति" (तै० सं० २।६।१) इति प्रयाजाः ।

(३) इज्यते अनयेति व्युत्पत्त्या 'ये यजामहे' इति पूर्विका वषट्कारान्ता हविःप्रदानार्था ऋक् याज्याशब्देनोच्यते ।

(४) पुरः यागात्पूर्वं देवतामनुकलयितुं या ऋक् अनूच्यते सा पुरोऽनुवाक्या अनुवाक्या इति चोच्यते ।

(५) 'वत्य०' इति 'ज' पुस्तके ।

[याज्यानुवाक्ययोश्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम्]

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १ ॥ अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्पचतुष्पादाः पशवस्तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २ ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः । द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥३॥ सोऽयन्द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित ऽएवमेवैष ऽएतल्लोकान्प्रतिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानम्प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो य ऽएवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥ अथ वट्वषट्कृते जुहोति । एष वै वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽएष मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति स ऽएतम्मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वा ऽअस्यात्मा भवति तद्यज ऽएव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यत ऽएतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव ऽएतम्मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ * अथ यामेतामाहुतिञ्जुहोति । एषा ह वा ऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोक ऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्मात्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येह्यहं वै त ऽइहात्मास्मीति तद्यदाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

* शतम् ५६०० ।

[आघारौ स्तोतुमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । तद्देवानसृजत तद्देवान्त्सृष्टेषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्य्यम् ॥ १ ॥ अथ येऽत ऽऊर्द्ध्वा लोकाः । तद्या ऽअत ऽऊर्द्ध्वा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा हैवेम ऽआविर्लोका ऽइमाश्च देवता ऽएवमु हैव त ऽआविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥ अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धङ्गत्वैक्षत कथन्विमाँल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तदृष्ट्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्यो ऽअपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदꣳ रूपमिति तद्रूपमेतावद्वा ऽइदं ष्यावद्रूपञ्चैव नाम च ॥ ३ ॥ ते हैते ब्रह्मणो महती ऽअब्भ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महती ऽअब्भ्वे वेद महद्धैवाब्भ्वम्भवति ॥ ४ ॥ ते हैते ब्रह्मणो महती यक्षे । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे वेद महद्धैव यक्षम्भवति तयोरन्यतरज्यायो रूपमेव यक्ष्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा ऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणापुरथामृता ऽआसुः स यन्मनस ऽआघारयति मनो वै रूपम्मनसा हि वेदेदꣳ रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं वाच ऽआघारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वा ऽइदꣳ सर्वं ष्यावद्रूपञ्चैव

नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यः सुकृतम्भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽअदु ऽआग्नेय्यामिष्टा ऽउद्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत तं यथातन्वत तद्यज्ञन्तन्वानानृषीन्गन्धर्वा ऽउपनिषेदुस्ते ह स्म सन्निदधतीदं वा ऽअत्यरीरिचन्निदमून्मक्रन्निति स यदैषां यज्ञः सन्तस्थेऽथैनाँस्तद्दर्शयाञ्चक्रुरिदं वा ऽअत्यरीरिचतेदमून्मकर्त्तेति ॥ ७ ॥ स यदतिरेचयाञ्चक्रुः । यथा गिरिरेवन्तदासाथ यदून्यञ्चक्रुर्यथा श्वभ्राः प्रदरा एवन्तदास ॥ ८ ॥ स यत्र शंय्योराह । तदभिमृशति 'यज्ञ नमश्च त ऽउप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्टस्व स्विष्टे मे सन्तिष्टस्वे'ति स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनङ्करोत्युप चेति तेन तदून्यूनम्भवति यज्ञस्य शिवे सन्तिष्टस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तन्तच्छिवन्तेन तदुभयः शमयति स्विष्टे मे सन्तिष्टस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तन्तत्स्विष्टन्तेनो तदुभयः शमयत्येवमु हास्यैतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टम्भवति य ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्ते ह ते गन्धर्वा ऽआसुः शूर्प्पं यवमान्कृषिरुद्वालवान्धानान्तर्वान् ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

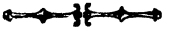

(१) शु० य० सं० अ० २ क० १९ ।

[दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारस्तुतिः, अधिदैवमध्यात्ममेदेन दर्शपूर्णमासप्रतिपादनञ्च]

एष वै पूर्णमाः । य ऽएष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णो-ऽथैष ऽएव दुर्शो यच्चन्द्रमा ददृश ऽइव ह्येषः ॥ १ ॥ अथो ऽइतरथाहुः । एष ऽएव पूर्णमा यच्चन्द्रमा ऽएतस्य ह्यनु पूरणम्पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष ऽएव दुर्शो य एष तपति ददृश ऽइव ह्येषः ॥ २ ॥ इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयमसावेव द्यौर्दुर्शो ददृश ऽइव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥ रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयः रात्रिरहरेव दुर्शो ददृश ऽइव हीदमहरेषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्म्मीमाꣳसा ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम् । उदान ऽएव पूर्णमा ऽउदानेन ह्ययम्पुरुषः पूर्यत ऽइव प्राण ऽएव दुर्शो ददृश ऽइव ह्ययम्प्राणस्तदेतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्श-पूर्णमासौ ॥ ५ ॥ प्राण ऽएवान्नादुः । प्राणेन हीदमन्न-मद्यत ऽउदान ऽएवान्नप्रदु ऽउदानेन हीदमन्नम्प्रदीयते स यो हैतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव भवति प्र हास्मा ऽअन्नाद्यन्दीयते ॥ ६ ॥ मन ऽएव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदम्मनो वागेव दुर्शो ददृश ऽइव हीयं वाक्तदेतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ स यदु-पवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्द-र्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्दैवो ॥७॥ तदाहुः । यन्न पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दुर्शायेति हविर्गृह्यते न पूर्ण-मासायानुब्रूहि न दुर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यजेत न दुर्शं

ष्यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत ऽइति स यम्मनस ऽआधारयति मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं ष्यजत्यथ यं वाच ऽआधारयति वाग्वै दुर्शस्तेनो दुर्शं ष्यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥ तद्धैके । चरू निर्वपन्ति पौर्णमास्याꣳ सरस्वतेऽमावास्यायाꣳ सरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ यजामह ऽइति ब्रुवन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यमनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती स यदेवैंतावाघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः । आगूर्त्तौ वा ऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां ष्यजते पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्य ऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य ऽइति स ऽआगूर्त्येवामुँल्लोकमेति यदामुँल्लोकमेति कथमनागूर्त्तौ भवतीति स यदेवैता ऽउभयत्राघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ सन्तिष्ठेते स सꣳस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरथामुँल्लोकमेति तथानागूर्त्तौ भवति ॥ १० ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

[दर्शपूर्णमासयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः]

अपि ह वा ऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध ऽइतीतर ऽइन्नूनꣳ स तद्वा ऽएष

ऽएवाश्वमेधो यच्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ तदाहुः । पदे पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिञ्जुहुतीति स यत्सायम्प्रातरग्निहोत्रञ्जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोती द्वे प्रातस्ताश्चतस्र ऽआहुतयश्चतुष्पाद्वा ऽअश्वस्तदस्य पदे पद ऽएवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । विवृत्तेऽश्वस्येष्टिन्निर्वपतीत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताश्चं रात्रिन्न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तदिमँल्लोकमागच्छति सोऽस्मिँल्लोके विवर्त्तते ॥ ३ ॥ स यदामावास्येन यजते । विवृत्त ऽएवास्यैतदिष्टिन्निर्वपत्यथ यत्पौर्णमासेन यजतेऽश्वमेधमेवैतदालभते तमालब्भ्य देवेब्भ्यः प्रयच्छति सँवत्सरे वा ऽइतरमश्वमेधमालभन्त ऽएष वै मासः परिप्लवमानः सँवत्सरङ्करोति तदस्य सँवत्सरे सँवत्सर ऽएवाश्वमेध ऽआलब्धो भवति ॥ ४ ॥ तं वा ऽएतम् । मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रञ्च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्याञ्च यजते मासि मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टम्भवत्येतदु हास्याग्निहोत्रञ्च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसम्पद्येते ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रणीतादीनां यज्ञशरीरावयवत्वेन सम्पत्तिकथनम्]

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति शिर ऽएवैतद्यज्ञस्य संस्करोति स

विद्याच्छिर ऽएव म ऽएतत्संस्क्रियत ऽइति ॥ १ ॥ प्राण ऽएवास्येद्ध्मः । प्राणेन हीदꣳ सर्वमिद्धं ष्यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति स विद्यादहमेवैष ऽइद्ध्म ऽइति ॥ २ ॥ अनूकमेवास्य सामिधेन्यः । तस्मात्ता ब्रूयात्सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकम्मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वाँश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वाँश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥ पञ्च प्रयाजाः । इम ऽएवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिदꣳ श्रोत्रमन्तरतः सन्तृण्णश्चक्षुषी ऽआज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषी ऽएव म ऽएताविति ॥ ४ ॥ अथ य ऽआग्नेयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स दक्षिणोऽर्द्धो हृदयमेवास्योपाꣳशुयाजः स यत्तेनोपाꣳशु चरन्ति तस्मादिदङ्गुहेव हृदयम् ॥ ५ ॥ अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स ऽउत्तरोऽर्द्ध ऽऐन्द्रं वा सान्नाय्यमन्तराꣳ समेवास्य स्विष्टकृद्धिषम्प्राशित्रम् ॥ ६ ॥ स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं स्यद्ग्रथितं स्यद्वरुण्यन्तन्निष्कृन्तन्ति स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेव म ऽइदं स्यद्वेष्टितं स्यद्ग्रथितं स्यद्वरुण्यन्तन्निष्कृन्तन्तीति ॥ ७ ॥ उदुरमेवास्येडा ।

तद्यथैवाद ऽइडायाꣳ समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्श्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥ त्रयोऽनुयाजाः । इम ऽएवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहू ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंय्योर्वाकश्च चत्वारः पत्नीसंय्याजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऽऊरू द्वावष्टौवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥ ता ऽएकविꣳशतिराहुतयः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तदृदृशाग्नीषोमीय ऽउपाꣳशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंय्योर्वाकश्चाथ यदेवादुः पत्नीसंय्याजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥ ता ऽएकविꣳशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य पञ्चऽर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेष ऽएवैकविꣳशो य ऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेताङ्गतिमेताम्प्रतिष्ठाङ्गच्छति ॥ ११ ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहमसुनादित्येन स लोको भवामि तामहन्दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ ११ ॥ तदाहुः । आत्मयाजी श्रेया३न्देवयाजी३ इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वा ऽआत्मयाजी यो वेदेदम्मेऽनेनाङ्गꣳ संस्क्रियत ऽइदम्मेऽनेनाङ्गमुपधीयत ऽइति स यथाहिस्त्वचो निर्म्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्म्मुच्यते स ऽऋङ्मयो यजुर्म्मयः साममय ऽआहुतिमयः स्वर्गꣳलोकमभिसम्भवति ॥ १२ ॥ अथ ह स देवयाजी यो वेद । देवानेवाहमिदं ष्यजे देवान्त्सपर्य्यामीति स यथा श्रेयसे

पापीयान्बलिः हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिः हरेदेवः स स ह न तावन्तँल्लोकञ्जयति यावन्तमितरः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम्]

सँवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै सँवत्सरो यज्ञ ऽइति वेदान्ते हैवास्य सँवत्सरस्येष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च सँवत्सरे क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ १ ॥ ऋतव ऽऋत्विजः । स यो ह वा ऽऋतव ऽऋत्विज ऽइति वेदान्ते हैवास्यर्तूनामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चऽर्तुषु क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ २ ॥ मासा हवीँषि । स यो ह वै मासा हवीँषीति वेदान्ते हैवास्य मासानामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ३ ॥ अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा ऽअर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ४ ॥ अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वा ऽअहोरात्रे परिवेष्ट्री ऽइति वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ५ ॥ इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायु-

स्तृतीयान्तरिक्षश्चतुर्थी द्यौष्पञ्चम्यादित्यः षष्ट्री चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी वाङ्नवमी तपो दशमी ब्रह्मैकादशीमेता हि वा ऽइदꣳ सर्वꣳ समिन्धत ऽएताभिरिदꣳ सर्वꣳ समिद्धन्तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीन्तेन दिशञ्जयति यद्द्वितीयन्दक्षिणान्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमूर्द्धा-मेव तेन द्विशञ्जयति ॥ ७ ॥ त्रिर्वैवोत्तमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीन्तेन दिशञ्जयति यद्द्वितीयमुदीचीन्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठाञ्जयत्येवमु हाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ ८ ॥ ऋतमेव पूर्व ऽआधारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वा ऽऋतꣳसत्ये रुन्द्धेथो यत्किञ्चऽर्त्तꣳसत्याभ्याञ्जयꣳसर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ ९ ॥ त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्च्चसञ्चतुर्थोऽन्नाद्यम्पञ्चमः ॥ १० ॥ स प्रथमम्प्रयाजमनुमन्त्रयेत । त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयम्ब्रह्मवर्च्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पञ्चमन्त्विषिमान्ह वा ऽअपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्च्चस्यन्नादो भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । इश्वेतकेतुरारुणेयः क्व स्विदेवापरीषु महनागमिवाभिसꣳसारन्दिदृक्षितारो य ऽएवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥ भूतमेव पूर्व ऽआज्यभागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतञ्च भविष्यच्च

रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ १३ ॥ ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माग्नेयः पुरोडाश ऽइति वेदाव ह ब्रह्म रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ १४ ॥ क्षत्रमुपाꣳशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपाꣳशुयाज ऽइति वेदाव ह क्षत्रः रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदुपाꣳशुयाजङ्कुर्वन्त्येके नैके तस्मादुच्चैश्चोपाꣳशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥ विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरोडाश ऽइति वेदाव ह विशः रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च विशा जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश ऽउपाꣳशुयाजश्च पूर्वौ भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रञ्च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥ राष्ट्रः सान्नाय्यम् । स यो ह वै राष्ट्रः सान्नाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रः रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च राष्ट्रेण जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके नैके तस्माद्राष्ट्रः सञ्चैति वि च ॥ १७ ॥ तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च तपसा जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ १८ ॥ लोकः प्राशित्रम् । स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेदाव ह लोकः रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च लोकेन जुष्यः सर्वः हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्यथते लवेन ह वा ऽअमुष्मिँल्लोके लोकाद्व्यथन्तेऽथ य ऽएवं वेद न ह बहु चन पापङ्कृत्वा लोकाद्व्यथते ॥ १९ ॥ श्रद्धेडा ।

स यो ह वै श्रद्धेडेति वेदाव ह श्रद्धाꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च श्रद्धया जुह्वतः सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ २० ॥ अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः । ह्रादुनिर्द्वितीय ऽउल्कुषी तृतीयः ॥२१॥ स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत । अशन्यमुञ्जहीति षन्द्विष्ष्याद्ध्रादुन्यमुञ्जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुञ्जहीति तृतीयम् ॥ २२ ॥ स यु ऽएष क्षिप्रम्म्रियते । अशनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ यो विस्रवन्म्मिश्र ऽइव ह्रादुनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ योऽभ्युष्टमिश्र ऽइवोल्ककुषी ह तमनुयाजो हन्ति ॥ २३ ॥ सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवा ऽअसुरान्पराभावयाञ्चक्रुस्तथो ऽएवैवंविद्यजमानः पाप्मानन्द्विषन्तम्भ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥ स यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । अशन्यन्तः स्याद्ध्रादुन्यन्त ऽउल्कुष्यन्तस्तस्माद्वै देवानां स्यज्ञ ऽइडान्तो वैव शꣳस्यन्तो वा ॥ २५ ॥ प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गꣳलोकमायँस्तानसुरा ऽअन्वाजिगाथ्सँस्तानयाजैः प्रत्यौहँस्तद्यदनुयाजा ऽइज्यन्ते पाप्मानमेव तद्द्विषन्तम्भ्रातृव्यं स्यजमानः प्रत्यूहति ॥ २६ ॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना ऽअनुयाजास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपम्प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुयाजास्तस्मात्त ऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥ सꣳस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै सꣳस्था सूक्तवाक ऽइति वेदाव ह सꣳस्थाꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च सꣳस्थया जुह्वतः सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति वयसः सꣳस्थाम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शँय्योर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शँय्योर्वाक ऽइति वेदाव ह प्रतिष्ठाछ्छ रुन्द्धेऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ठया जय्षः सर्वः हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥ ते देवाः । एताःपत्नीसँय्याजान्पश्चात्पय्यौंहन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्टाददधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंय्याजा ऽइज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै देवानाछ्छ ह वै प्रजातिमनु प्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य ऽएवमेतद्वेद ॥ ३० ॥ अन्नः समिष्टयजुः । स यो ह वा ऽअन्नः समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नः रुन्द्धेऽथो यत्किञ्चान्नेन जय्षः सर्वः हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥ सँवत्सरो यजमानः । तमृतवो याजयन्ति वसन्त ऽआग्नीद्ध्रस्तस्माद्वसन्ते दावाञ्चरन्ति तद्ध्यग्निरूपड्ग्रीष्मोऽद्धर्य्युस्तप्त ऽइव वै ग्रीष्ममस्तप्तमिवाद्धर्य्युर्न्निष्क्रामति वर्षा ऽउद्गाता तस्माद्यदा बलवद्वर्षति साम्न ऽइवोपब्दिः क्रियते शरद्ब्रह्मा तस्माद्यदा सस्यम्पच्च्यते ब्ब्रह्मण्यवत्यः प्रजा ऽइत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीदन्त्येता ह वा ऽएनन्देवता याजयन्ति स यद्येनमैषावीरा याजयेयुरेता ऽएव देवता मनसा ध्यायेदेता हैवैनन्देवता याजयन्ति ॥ ३२ ॥ अथ हैषैव तुला । यद्दक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्बहिर्वेदि तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत तुलायाछ्छ ह वा ऽअमुष्मिम्ँल्लोक ऽआदधति यतरद्यछ्छ्यति तदुन्वेष्यति यदि साधु वासाधु वेत्यथ य ऽएवं वेदास्मिन्हैव लोके

तुलामारोहत्यत्यमुष्मिँल्लोके तुलाधानम्मुच्यते साधुकृत्या हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥ ३३ ॥ [अर्ध प्रपाठकः ५२]

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारः]

ब्राग्घ वा ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री * । मन ऽएव वत्सस्तदिदम्मनश्च ब्राक्च समानमेव सन्नानेव तस्मात्समान्या रज्वा वत्सञ्च मातरञ्चाभिदधति तेज ऽएव श्रद्धा सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥ तद्धैतज्जनको वैदेहः । याज्ञवल्क्यम्पप्रच्छ वेत्थाग्निहोत्रं ङ्याज्ञवल्क्या३ ऽइति वेद सम्म्राडिति किमिति पय ऽएवेति ॥ २ ॥ यत्पयो न स्यात् । केन जुहुया ऽइति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्याताङ्केन जुहुया ऽइति या ऽअन्या ऽओषधय ऽइति यदन्या ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया ऽइति या ऽआरण्या ऽओषधय ऽइति यदारण्या ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया ऽइति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यन्न स्यात्केन जुहुया ऽइत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुया ऽइति ॥ ३ ॥ स होवाच । न वा ऽइह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयतैव सत्यꣳ श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं ङ्याज्ञवल्क्य धेनुशतन्ददामीति होवाच ॥ ४ ॥ तदप्येते श्लोकाः । किꣳ

* अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः । उपचारात् तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम्, तस्य दोग्ध्री धेनुरप्यग्निहोत्रीत्युच्यते ।

स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथꣳ स्विदस्य काठ्यङ्कथः सन्ततो ऽअग्निभिरिति कथꣳ स्विदस्यानपप्प्रोषितम्भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ यो जविष्ठो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवसन्विदे तथा तदस्य काव्यन्तथा सन्ततो ऽअग्निभिरिति मन ऽएवैतदाह मनसैवास्यानपप्प्रोषितम्भवतीति ॥ ६ ॥ यत्स दूरम्परेत्य । अथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नन्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरम्परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साहुतिर्हुता भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ यो जागार भुवनेषु । विश्वा जातानि योऽबिभः तस्मिन्नन्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण ऽएवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अग्निहोत्रे मिथुनत्वदर्शनम्]

यो ह वा ऽअग्निहोत्रे । षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्यजमानश्च पत्नी च तदेकम्मिथुनन्तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रꣳ स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकम्मिथुतन्तस्मादस्य पुँवत्साग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकम्मिथुनꣳ स्रुक्च स्रुवश्च तदेकम्मिथुनमाहवनीयश्च समिच्च तदेकम्मिथुनमाहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकम्मिथुनमेतानि ह वा

ऽअग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य ऽएवं वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रसङ्गतः आख्यायिकया ब्रह्मचारिधर्मप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदुस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भाग ऽइति यामेव रात्रिः समिधन्नाहराता ऽइति तस्माद्याꣳ रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधन्नाहरत्यायुष ऽएव तामवदाय वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥ दीर्घसत्रं वा ऽएष ऽउपैति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याꣳ स्नास्यन्त्सोदयनीयाथ या ऽअन्तरेण सत्रया ऽएवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥ चतुर्धा भूतानि प्रविशति । अग्निम्पदा मृत्युम्पदाचार्यम्पदात्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥ स यदग्नये समिधमाहरति । य ऽएवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ४ ॥ अथ यदात्मानन्दरद्रीकृत्येव । अह्रीर्भूत्वा भिक्षते य ऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ५ ॥ अथ यदाचार्यवचसङ्करोति । यदाचार्याय कर्म्म करोति य ऽएवास्याचार्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ संस्कृत्यात्मन्धत्ते

स ऽएनमाविशति ॥ ६ ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा भिक्षाञ्चयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितॄणाꣳ स ऽएवं विद्वाञ्श्यस्या ऽएव भूयिष्ठꣳ श्लाघेत ताम्भिक्षेतेत्याहुस्तल्लोक्क्यमिति स यद्यञ्याम्भिक्षितव्यान्न विन्देदुपि स्वामेवाचार्य्यजायाम्भिक्षेताथो स्वाम्मातरन्नैनꣳ सप्तम्म्यभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वाꣳसमेवञ्चरन्तꣳ सर्वे वेदा ऽआविशन्ति यथा ह वा ऽअग्निꣳ समिद्धो रोचत ऽएवꣳ ह वै स स्नात्वा रोचते य ऽएवं विद्वान्ब्रह्मचर्य्यञ्चरति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[आख्यायिकया दर्शपूर्णमासयोः सर्वोत्पत्तिहेतुत्वकथनम्]

उद्दालको ह्यारुणिः । उदीच्च्याञ्वृतो धावयाञ्चकार तस्य निष्क्र ऽउपाहित ऽआसैतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां व्वृतानान्धावयतामेकधनमुपाहितम्भवत्युपवल्हाय बिब्भ्यतान्ताञ्होदीच्च्यानाम्ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥ कौरुपाञ्चालो वा ऽअयम्ब्रह्मा ब्ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धन्न पर्य्यादुदीत हुन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽइति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति शौनकों ह स्वैदायन ऽआस ॥ २ ॥ ते होचुः । स्वैदायन त्वया वीरेणम्प्रतिसंख्यतामहा ऽइति स होवाचोपाञ्च खलु रमताहुन्वेनं वेदानीति तꣳ हाभिप्प्रपेदे तꣳ हाभिप्प्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना३ ऽइति हो३ गौतमस्य पुत्रे-

तीतरः प्रतिशुश्राव तद्ह तत ऽएव प्रष्टुन्दद्रे ॥ ३ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनन्धावयेत् । यो दर्शपूर्ण-मासयोरष्टौ पुरस्ताद्वाज्यभागान्न्विद्यात्पञ्च मद्ध्यतो हवि-र्भागान्न्षट् प्राजापत्यानष्टा ऽउपरिष्टाद्वाज्यभागान् ॥ ४ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्ण-मासयोर्व्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा ऽअदुन्तका जायन्ते यस्मादासाञ्जायन्ते यस्मादासाम्प्रभिद्यन्ते यस्मादासाꣳ सन्तिष्टन्ते यस्मादासाम्पुनरुत्तमे व्वयसि सर्व ऽएव प्रभिद्यन्ते यस्माद्वधर ऽएवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्माद्व-णीयाꣳस ऽएवाधरे प्रथीयाꣳस ऽउत्तरे यस्माद्दꣳष्ट्रा व्वर्षीयाꣳसो यस्मात्तस्मा ऽएव जम्भ्याः ॥ ५ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्व्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासा-म्पुनरिव श्म्मश्रूण्योपपक्ष्याणि दुर्ब्बीरिणानि जायन्ते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे व्वयसि सर्व ऽएव पलितो भवति ॥ ६ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मा-त्कुमारस्य रेतः सिक्तन्न सम्भवति यस्मादस्य मद्ध्यमे व्वयसि सम्भवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे व्वयसि न सम्भ-वति ॥ ७ ॥ यो गायत्रीꣳ हरिणीम् । ज्योतिष्पक्षां स्यजमानꣳ स्वर्गꣳलोकमभिव्वहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह निष्कम्प्रददावनूचानः स्वैदायनासि सुव्वर्ण्णं व्वाव सुव्वर्ण्ण-व्विदे ददतीति तद्ह होपगुह्य निश्चक्राम तद्ह पप्रच्छुः

किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥ स होवाच । यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धास्य विपतेद्य ऽएनमुपवल्हेतेति ते ह तत ऽएव विप्प्रेयुस्तः ह तत ऽएव समित्पाणिः प्रतिचक्रम ऽउप त्वायानीति किमध्येष्यमाण ऽइति यानेव मा प्रश्नानप्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचानुपेतायैव त ऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥ तस्म्मा ऽउ हैतदुवाच । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा ऽआग्नेय ऽआज्यभागोऽष्टम ऽएतेऽष्टौ पुरस्तदाज्यभागाः सौम्य ऽआज्यभागो हविर्ब्भागाणाम्प्रथमो हविर्हि सोम ऽआग्नेयः पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपाꣳशुर्यांजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मध्यतो हविर्ब्भागाः ॥१०॥ प्राशित्रञ्चेडा च । यच्चाग्नीध ऽआदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य्य ऽएते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसँय्याजाः† समिष्टयजुरष्टमम्मेतेऽष्टा ऽउपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति । तस्म्मादिमाः प्रजा ऽअदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवीꣳषि भवन्ति तस्म्मादासाञ्जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्म्मादासाम्प्रभिद्यन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसँय्याजा भवन्ति तस्म्मादासाꣳ सन्तिष्ठन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकः

(१) उपांशु इज्यते इति उपांशुयाजः । एवमुपांशुजपश्च "जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद् देवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशु स जपः स्मृतः ॥" इति स्मृत्युक्तः

(२) प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः ।

† पत्नीदेवताका दर्शपूर्णमासाङ्गभूताश्चत्वारो यागविशेषाः पत्नीसंयाजाः ।

समिष्टयजुर्भवति तस्माद्दासाम्पुनरुत्तमे वयसि सर्व ऽएव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ * अथ यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति तस्माद्धर ऽएवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्गायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्माद्दुणीयाꣳस ऽएवाधरे प्रथीयाꣳस ऽउत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघारयति तस्माद्दꣳष्ट्रा वर्षीयाꣳसोऽथ यत्सच्छन्दसावेव संस्याज्ये भवतस्तस्मात्समा ऽएव जम्भ्याः ॥ १३ ॥ अथ यद्बर्हिस्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिव प्रस्तरꣳ[A] स्तृणाति तस्मादासाम्पुनरिव श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्ब्बीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्व ऽएव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तन्न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यजस्य ददध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मध्यमे वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविष ऽएवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम् ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो येऽष्टा ऽउपरिष्टादाज्यभागाः स

* शतम् ५७०० ।

(A) प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

ऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानꣳ स्वर्गꣳलोकमभिवहति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्रुगादानप्रकारः]

अथातः स्रुचोरादानस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमादददते सव्येनोपभृतन्न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिन्वा ऽअयमद्धर्य्युर्य्यजमानस्य द्विषन्तम्भ्रातृव्यमकरत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्य्यात् । उभाभ्यामेव पाणिभ्याꣳहूम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदद्ध्यात्तस्य नोपमीमाꣳसास्ति तत्पशव्यमायुष्यन्ते ऽअसꣳशिꣳश्रयन्नाददीत ते * यत्सꣳशिꣳश्रयेदुयोगक्षेमो यजमानमृच्छेत्तस्मादुसꣳशिꣳश्रयन्नाददीत ॥ २ ॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । व्रज्रेण ह वा ऽअन्योऽद्धर्य्युर्य्यजमानस्य पशून्विधमति व्रज्रेण हास्म्मा ऽअन्य ऽउपसमूहत्येष ह वा ऽअद्धर्य्युर्व्रज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति य ऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्म्मा ऽएष ऽउपसमूहति य ऽआश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैष हास्म्मा ऽउपसमूहति ॥ ३ ॥ अथातो धारणस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहू स्रुचौ धारयन्ति न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाच्छूलौ न्वा ऽअयमद्ध-

* 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'ते' इति नास्ति ।

र्ष्युर्ब्बाहू ऽअकृत शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तमुपन्यञ्च्येवैव धारयेत् * ॥ ४ ॥ अथात ऽआश्श्रावणस्य । षड्ढ वा ऽआश्श्रावितानि न्यक्तिर्ष्यगूर्द्धङ्कृपणम्बहिः श्रयन्तःश्रि ॥ ५ ॥ एतद्ध वै न्यक् । योऽयमुच्चैरादाय शनैर्न्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्त्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्न्निदध्यात्तेन स पापीयाञ्भवति ॥ ६ ॥ अथ हैतत्तिर्ष्यक् । योऽयं ष्यावतैवादत्ते तावता निदधाति स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति तस्य यावतैवादुदीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीयान्भवति ॥ ७ ॥ अथ हैतदूर्द्धम् । योऽयः शनैरादायोच्चैर्न्निदधाति स यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्न्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥ अथ हैतत्कृपणम् । योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्श्रावयति यो हैनन्तत्र ब्रूयात्कृपणन्वा ऽअयमद्धर्य्युर्ष्यजमानमकर्द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्योपावसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ अथ हैतद्बहिःश्रि । योऽयमपव्याद्यायौष्ठा ऽउच्चैरस्वरमाश्श्रावयति श्रीर्वै स्वरो बाह्यत ऽएव तच्छ्रियन्धत्तेऽशनायुको भवति ॥ १० ॥ अथ हैतदन्तःश्रि । योऽयः सन्धायौष्ठा ऽउच्चैः स्वरवदाश्श्रावयति श्रीर्वै स्वरोऽन्तरत ऽएव तच्छ्रियन्धत्तेऽन्नादो भवति ॥ ११ ॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्तब्भ्योभयतो बार्हतमुच्चैरन्ततो निदध्यात्तस्य नोपमीमाथ्ं-

* तथा चोक्तं सूत्रकृता "नाभिदेशे धारणम्" (का० श्रौ० सू० ३. २. १)।

सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥ अथातो होमस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्राचीꣳ स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्य्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादनुयुवन्वा ऽअयमद्धर्य्युर्य्यजमानमकद्विषतो ब्भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥ पाश्र्वत ऽउ हैके । स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्य्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादुतीर्त्थेन न्वा ऽअयमद्धर्य्युराहुतीः प्रारौत्सीत्सं वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥ इत्थमेव कुर्य्यात् । प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाꣳसास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥ प्रदग्धाहुतिर्ह वा ऽअन्योऽद्धर्य्युः । आहुतीर्हान्यः सन्तर्प्पयत्येष ह वै प्रदग्धाहुतिरद्धर्य्युर्य्योऽयमाज्यः हुत्वावदानानि जुहोत्येतः ह वै तदृश्यमाना वाग्भ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्न्वा ऽअयमद्धर्य्युरित्यथ हैना ऽएष सन्तर्प्पयति योऽयमाज्यः हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत ऽआज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः सन्तर्प्पयति तासाꣳ सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्चमसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वा ऽउपस्तीर्य्यावदायाभिघार्य्यति तदेवैनाः सन्तर्प्पयति तासाꣳ सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्चमसान्पूरयन्तेऽयस्थूणगृहपतीनाꣳ ह वै शौल्बायनोऽद्धर्य्युरास ॥ १७ ॥ स

(१) "नां वै" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

होवाच । इदमहेदुꣳ सत्रङ्कृशपश्श्वल्प्याज्यमथायङ्गृहपतिरस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥ स होवाच । अद्धर्ष्वा वै नोऽक्कुक्ष ऽएते वै ते स्रुचौ ये त्वदꣳ सँवत्सरन्नाशक ऽआदातुं श्यद्वै त्वाहुमेतयोरनुशिष्ट्याम्प्र प्रजया पशुभिर्ज्जायेथा ऽअभि स्वर्ग्गꣳलोकं वहेरिति ॥ १९ ॥ स होवाच । उप त्वयानीति स होवाचात्र वाव खल्वर्हसि यो नः सँवत्सरेऽद्धर्ष्युरभूरनुपेतायैव त ऽएनद्ब्रवाणीति तस्मा ऽउ हैतदेव स्रुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम तस्मादेवंविदमेवाद्धर्ष्युर्ब्रुवीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥
कण्डिकासंख्या १०४ ॥

[मित्रविन्देष्टिः]

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत्सा दीप्यमाना ऽभ्राजमाना लेलायन्त्यतिष्ठन्तान्दीप्यमानाम्भ्राजमानाꣳलेलायन्तीन्देवा ऽअब्भ्यध्यायन् ॥ १ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हुनामेमामेदुमस्या ददामहा ऽइति स होवाच स्त्री वा ऽएषा यच्छ्रीर्न्न वै स्त्रियङ्घ्नन्त्युत त्वा ऽअस्या जीवन्त्या ऽएवाददत ऽइति ॥ २ ॥ तस्या ऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यमित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलम्बृहस्पति-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'एतद्व०' इति पाठ उपलभ्यते ।

ब्रह्मवर्चसꣳ सविता राष्ट्रम्पूषा भगः सरस्वती पुष्टिन्त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥ सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वै म ऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनैनाꣳपुनर्य्वाचस्वेति ॥ ४ ॥ सैतान्द्वादशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्नेयमष्टाकपालम्पुरोडाशꣳ सौम्यꣳ चरुं वारुणन्दशकपालम्पुरोडाशम्मैत्रꣳ चरुमैन्द्रमेकादशकपालम्पुरोडाशम्बार्हस्पत्यꣳ चरुꣳ सावित्रन्द्वादशकपालं वाष्ट्राकपालं वा पुरोडाशम्पौष्णꣳ चरुꣳ सारस्वतꣳ चरुन्त्वाष्ट्रन्दशकपालम्पुरोडाशम् * ॥ ५ ॥ तानेतयानुवाक्यययाज्यवदत् । अग्निः सोमो वरुणो मित्र ऽइन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री ॥ पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठन्त ॥ ६ ॥ तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोमम्प्रत्यैस्त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगः सविता मे ददातु ॥ बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलम्मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमो ऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाद्रियन्त ॥ ७ ॥ सैतानुपहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्नन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदक्क्रामत्पुनरस्या ऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥ सोमो राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन्नन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम ऽउदक्क्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥ वरुणः सम्म्राट् सम्म्राट्पतिः साम्म्राज्यमस्मिन्नन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण ऽउदक्क्रामत्पुनरस्यै साम्म्रा-

* का० श्रौ० सू० अ० ५ कं० १२ सू० ३ ।

ज्ज्यमददात् ॥ १० ॥ मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्र ऽउदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥ इन्द्रो बलम्बलपतिः । बलमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादयेन्द्र ऽउदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥ पूषा भगम्भगपतिः । भगमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥ सरस्वती पुष्टिम्पुष्टिपतिः । पुष्टिमस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥ त्वष्टा रूपाणाꣳ रूपकृद्रूपपतिः । रूपेण पशूनस्मिन्मन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥ ता वा ऽएताः । दश देवता दश हवीꣳषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशन्दशिनी विराट् श्रीर्विराट् श्रियाꣳ हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाꣳशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा ऽएकः समि-

(१) का० श्रौ० सू० ५. १२. १। (२) का० श्रौ० सू० ५. १३. १। (३) का० श्रौ० सू० ५. १३. ४।

ष्टयजुः * पुष्टिमन्तावाज्यभागा'वग्निना[1] रयिमश्नवत्पो-
षमेव दिवे दिवे। यशसं वीरवत्तमम्' ॥ 'गयस्फानो ऽअमीवहा
वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः। सुमित्रः सोम नो भवे'ति सहस्र-
वत्यौ सँस्थाज्ये[2] 'नू नो रास्वं सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु
युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्' ॥ 'उत नो ब्रह्म-
न्नविष ऽउक्थेषु देवहूतमः। शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने
सहस्रसातम' ऽइति ॥ १९ ॥ ताꣳ हैताङ्गोतमो राहू-
गणः। विद्राञ्चकार सा ह जनकं वैदेहम्प्रत्युत्ससाद ताꣳ
हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्विययेष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स
होवाच सहस्रम्भो याज्ञवल्क्य दद्मो यस्मिन्नयन्त्वयि
मिन्नविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रः राष्ट्रमस्य भव-
त्यप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं विद्वानेतयेष्ट्या
यजते यो वै तदेवं वेद ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[हविषः समृद्धिः]

अथातो हविषः समृद्धिः। षड्ढ वै ब्रह्मणो द्वारोऽ-
ग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥ स य
ऽउपदग्धेन हविषा यजते। अग्निना ह स ब्रह्मणो
द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य
ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामश्नुते ॥ २ ॥ अथ यो

* प्रधानयागादौ सम्यग् इष्टा देवता इज्यन्ते अनेन स होमः मन्त्रश्च समिष्टयजुः।

(१) ऋ० सं० १. १. १। (२) ऋ० सं० १. ६. २१। (३) ऋ० सं० ३. १. १३।
(४) ऋ० सं० ३. १. १३।

विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥ अथ योऽभृतेन हविषा यजते । अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥ अथ य उपरक्तेन हविषा यजते । चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ५ ॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ६ ॥ अथ यः सुभृतेन हविषा यजते । आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमेताश्च हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टम्भवति ॥ ७ ॥ अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनम्प्रजननमस्य तदथ यदतिरिक्तम्पशव्यमस्य तदथ यत्सङ्कसुकꣳ श्रिया अस्य तदथ यत्सम्पन्नꣳ स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥ स यदि मन्येत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम्म एतत्प्रजनिष्य इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥ अथ यदि मन्येत । अतिरिक्तम्मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम्म एतत्पशुमान्भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥१०॥ अथ यदि मन्येत । सङ्कसुकम्मे यज्ञेऽ-

भूदिति श्रिय्यै म ऽएतद्वा मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्च्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥ अथ यदि मन्येत । सम्पन्नम्मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यम्म ऽएतत्स्वर्ग्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टम्भवति ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अरण्योरश्वत्थविकृतित्वविधानमाख्यायिकया]

उर्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडञ्चकमे तꣳ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्वो वैतसेन * दण्डेन हतादकामाꣳ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नन्दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार ऽइति ॥ १ ॥ सा हास्मिञ्ज्योगुवास । अपि हास्माद्बिभण्यास तावज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा ऽइयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्धुर्यरणा शयन ऽउपबद्धास ततो ह गन्धर्वा ऽअन्यतरमुरणꣳ प्रमेथुः ॥ २ ॥ सा होवाच । अवीर ऽइव बत मेऽजन ऽइव पुत्रꣳ हरन्तीति द्वितीयम्प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच ॥ ३ ॥ अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथन्नु तद-

* वैतस इति पुंस्प्रजननस्य नाम । तथाहि "शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य" वैतसो वितस्तं भवति, (निरु० अ० ३ पा० ४ ख० २१) ।

वीरङ्कथमजनथꣳ स्याद्यत्राहꣳ स्यामिति स नग्न ऽएवानूत्पपात चिरन्तन्मेने षड्वासः पर्य्यधास्यत ततो ह गन्धर्व्वो विद्युतञ्जनयाञ्चक्रुस्तं ऋषथा दिवैवन्नग्नन्ददर्श ततो हैवेयन्तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताꣳ स ऽआद्ध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रꣳ समया चचारान्यतः प्लक्षेति बिसवती तस्यै हाद्ध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता ऽअप्सरस ऽआतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ॥ ४ ॥ तꣳ हेयं ज्ञात्वोवाच । अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा ऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥ ताꣳ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद । 'हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचाꣳसि मिश्रा कृणवावहै नु ॥ न नौ मन्त्रा ऽअनुदितास ऽएते मयस्करन्परतरे चनाहन्नि'त्युप नु रम सन्नु वदावहा ऽइति हैवैनान्तदुवाच ॥ ६ ॥ तꣳ हेतरा प्रत्युवाच । 'किमेता वाचा कृणवा तवाहम्प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ॥ पुरूरवः पुनरस्तम्परेहि दुरापना वात ऽइवाहमस्मी'ति न वै त्वन्तदकरोर्य्यदहमब्रवन्दुरापा वा ऽअहन्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्ग्रहानिहीति हैवैनन्तदुवाच ॥ ७ ॥ अथ हायम्परियून ऽउवाच । 'सुदेवो ऽअद्य प्रपतेदुनावृत्परावतम्परमाङ्कन्तवा ऽउ ॥ अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो ऽअद्यु'रिति सुदेवोऽद्योद्या बद्ध्नीत प्रवा पतेत्तदेनं वृका वा श्ववानो वाद्युरिति तदुवाच ॥ ८ ॥ तꣳ हेतरा प्रत्युवाच । 'पुरूरवो

(१) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ । (२) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ । (३) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ वर्ग ३ । (४) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ वर्ग ३ ।

मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा व्वृकासो ऽअशिवास ऽउक्षन् ॥ न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणाꣳ हृदयान्येते'ति मैतदादृथा न वै स्त्रैणः सख्यमस्ति पुनर्ग्रहानिहीति हैवैनन्तदुवाच ॥ ९ ॥ 'यद्वि[1]रूपाचरम्। मर्त्येष्ववसः रात्रीः शरदश्चतस्रः ॥ घृतस्य स्तोकः सकृदह्न ऽआश्नान्तादेवेदन्तातृपाणा चरामी'ति तदेतदुक्तप्रत्युक्तम्पश्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्ययाञ्चकार ॥ १० ॥ सा होवाच। सँवत्सरतमीꣳ रात्रिमागच्छतात्तन्म ऽएकाꣳ रात्रिमन्ते शयितासे जात ऽउ तेऽयन्तर्हि पुत्रो भवितेति स ह सँवत्सरतमीꣳ रात्रिमाजगामेद्धिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति तद्धास्मै तामुपप्रजिग्ध्युः ॥ ११ ॥ सा होवाच। गन्धर्वा वै ते प्रातर्ब्बरन्दातारस्तं व्वृणासा ऽइति तं वै मे त्वमेव व्वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा बरन्ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽसानीति ॥ १२ ॥ ते होचुः। न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्ऋषज्रिया तनूरस्ति यथेष्ट्वास्माकमेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निम्प्रददुरनेनेष्ट्वास्माकमेको भविष्यसीति तꣳ ह कुमारꣳश्चादायावव्राज सोऽरण्य ऽएवाग्निन्निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं ऋषोऽग्निरङ्गवत्थन्तं ऋषा स्थाली शमीन्ताꣳ स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥ ते होचुः। सँवत्सरꣳश्चातुष्प्राश्यु-

(१) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ वर्ग ४।

मोदन्नम्पच स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनाञ्जय समिद्भतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्तात्स यस्ततोऽग्निर्जनिता स ऽएव स भवितेति ॥ १४ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वा ऽएतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुरुष्व शमीमयीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जनिता स ऽएव स भवितेति ॥ १५ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वा ऽएतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुरुष्वाश्वत्थीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जनिता स ऽएव स भवितेति ॥१६॥ स ऽआश्वत्थीमेवोत्तरारणिञ्चक्रे । आश्वत्थीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे स ऽएव स ऽआस तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेक ऽआस तस्माद्वाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जायते स ऽएव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चातुर्मास्ययाजिनो द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनम्]

प्रजापतिर्ह चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे । स ऽइममेव दक्षिणम्बाहुं वैश्वदेवः हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठ ऽआग्नेयः हविरिदः सोम्यमिदः सावित्रम् ॥ १ ॥ स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदः सारस्वतमिदम्पौष्णमथ य ऽएष ऽउपरिष्टाद्धस्तस्य सन्धिस्तन्मारुतमिदं वैश्वदेवन्दोर्य्यावापृथिवीयन्तद्वा

"अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति" (का० श्रौ० सू० ४. ७. १०)

ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ २ ॥ अयमेव दक्षिण ऽऊरुर्वरुणप्रघासाः । तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि * ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्नः हविस्तद्वै द्विदेवत्यम्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं वारुणमिदम्मारुतमनूकङ्कायस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ३ ॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखः हि प्राणानामनीकमुरः सान्तपनीयोरसा हि समिव तप्यत ऽउदरङ्गृहमेधीया प्रतिष्ठा वा ऽउदरम्प्रतिष्ठित्या ऽएव शिश्नान्येवास्य क्रैडिनः हविः शिश्नैर्हि क्रीडतीवायमेवावाङ् प्राण ऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥ अयमेवोत्तर ऽऊरुर्म्महाहविः तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्नः हविस्तद्वै द्विदेवत्यम्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदम्माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्म्मणन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तमथ यदिदमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयोऽथ य ऽएष ऽउपरिष्टाद्वस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरीयमिदं वायव्यन्दोः सौर्य्यन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ६ ॥ तानि वा ऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि † त्रिषन्धीनि ‡ द्विसमस्तानि तस्मादि-

* पर्वचतुष्टयसञ्चारीणि ।

† चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि ।

‡ त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारो मासा येषु तानि त्रिषन्धीनि ।

मानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तेषां वै चतुर्णान्द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवीꣳष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे द्वयोः ॥७॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥५६॥] तेषां वै चतुर्ष्वग्निम्मन्थन्ति। तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते द्वयोः प्राणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे तथो ऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥८॥ तदाहुः सर्वगायत्रं वैश्वदेवꣳ हविः स्यात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः सर्वजागतम्महाहविः सर्वानुष्टुभः शुनासीरीयश्चतुष्टोमस्याप्त्या ऽइति तदु तथा न कुर्य्याद्यत्वा ऽएताभ्यभिसम्पद्यन्ते तेनैवास्य स काम ऽउपाप्तो भवति ॥ ९ ॥ तानि वा ऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि द्वाषष्ट्यानि त्रीणि शतानि बृहत्यः सम्पद्यन्ते तदेभिः सँवत्सरञ्च महाव्रतञ्चाप्नोत्यथो द्विप्रतिष्ठो वा ऽअयं यजमानो यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोक ऽआयातयति प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रश्नप्रतिवचनैरग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतृप्तिकरत्वप्रतिपादनम्]

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः। उद्दालकमारुणिमाजगाम ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामीति[1] ॥ १ ॥ स होवाच। गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपस्तृष्टा किꣳसंस्योजनङ्किन्दुह्यमानङ्किन्दुग्धङ्किमाह्रियमाणङ्किमधिश्रितङ्किमवज्योत्यमानङ्किमद्रिः प्रत्यानीतङ्किमुद्वास्यमानङ्किमुद्वा-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "विविदिषामीति" इति पाठो दृश्यते।

सितङ्किमुन्नीयमानङ्किमुन्नीतङ्किमुद्यतङ्किꣳ ह्रियमाणङ्किन्नि-
गृहीतम् ॥ २ ॥ काꣳ समिधमादधासि का पूर्वाहुतिः
किमुपासीषदः किमपैक्षिष्ठाः कोत्तराहुतिः ॥ ३ ॥ किꣳ
हुत्वा प्रकम्पयसि । किꣳ स्रुचम्परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जीः
किन्द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदः किम्पूर्व-
म्प्राशीः किन्द्वितीयङ्किमुत्सृष्ट्यापाः किꣳ स्रुच्यप ऽआनीय
निरौक्षीः किन्द्वितीयङ्किन्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षीः किञ्च-
घनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किꣳ समतिष्टिपो यदि वा
ऽएतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं स्यद्यु वा ऽअविद्वा-
नहुतमेव त ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच । इडैव मे मानव्य-
ग्निहोत्री वायव्यो वत्सः सजूरुपसृष्टा विराट् संस्थो-
जनमाश्विवनन्दुह्यमानं वैश्वदेवन्दुग्धं वायव्यमाहियमाण-
माग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्योत्यमानं वारुणमद्भिः
प्रत्यानीतं वायव्यमुद्वास्यमानन्द्यावापृथिव्यमुद्वासितमा-
श्विवनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतम्महादेवायोद्यतं वाय-
व्यꣳ ह्रियमाणं वैष्णवन्निगृहीतम् ॥ ५ ॥ अथ याꣳ
समिधमादधामि । आहुतीनाꣳ सा प्रतिष्ठा या
पूर्वाहुतिर्देवाँस्तयाप्रैषं स्यदुपासीषदम्बार्हस्पत्यन्तद्यदपैक्षि-
षीमश्चामुञ्च लोकौ तेन समिधां स्योत्तराहुतिर्म्मो-
न्तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥६॥ अथ यद्धुत्वा प्रकम्पयामि ।
वायव्यन्तद्यत्स्रुचम्परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जिषमोषधिवन-
स्पतीꣳस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपा-
सीषदम्पितॄꣳस्तेनाप्रैषं स्यत्पूर्वम्प्राशिषम्मान्तेनाप्रैषं स्यद्द्वि-

तीयम्प्रजान्तेनाथ यदुत्स्तृप्त्यापाम्पशूँस्तेनाप्रैषं ष्यत्स्रुच्च्यप ऽआनीय निरौक्षिषꣳ सर्प्पदेवजनाँस्तेनाप्रैषं ष्यद्द्वितीयङ्गन्धर्व्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षिषꣳ स्वर्ग्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्व्यवारिषं ष्यज्जघनेनाहवनीयमपो ष्यनैषमस्मै लोकाय तेन व्वृष्टिमदां ष्यत्समतिष्टिपं ष्यत्पृथिव्व्या ऽऊनन्तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ७ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्ग्येति स होवाच यस्मिन्काल ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहृतानि पात्राणि होष्यन्त्स्या ऽअथ त ऽआहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं ष्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्म्रियेत यस्यैतदुविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति प्राण ऽउदानमप्प्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिञ्जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ८ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्ग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं ष्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्म्म्रियेत यस्यैतदुविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्प्यगादित्याहवनीय ऽआहुतिञ्जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ९ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः ।

प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्य्यपचनोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं स्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य सर्वे पशवो म्रियेरन्न्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति व्यान ऽउदानमप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिर्जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ १० ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं स्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्यादायादङ्कुलꣳ स्याद्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद्गिम्मथित्वा यान्दिशं वातो वायात्तान्दिशमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिर्जुहुयाꣳ स विद्याꣳ समृद्धम्मेऽग्निहोत्रꣳ सर्वदेवत्यं वायुꣳ ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ११ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैवं प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं स्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिँल्लोके पश्येतामुष्मिन्न्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्या-

भिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिरादग्निम्मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्याहमेवैनत्पिबेयꣳ स विद्याꣳ समृद्धम्मेऽग्निहोत्रꣳ सर्वदेवत्यम्ब्राह्मणꣳ ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्यथ वा ऽअहमेतन्नावेदिषमिति होवाच ॥ १२ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । इमानि समित्काष्टान्युपायानि भगवन्तमिति स होवाच यदेवन्नावक्ष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदेह्युपेहीति तथेति तꣳ होपनिन्ये तस्मै हैताꣳ शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यन्तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[उपनयनधर्मनिरूपणम्]

ब्रह्मचर्य्यमागामित्याह । ब्ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानन्निवेदयति ब्ब्रह्मचार्य्यसानीत्याह ब्ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानम्परिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजापत्यमेवैनन्तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥ अथास्य हस्तङ्गृह्णाति । इन्द्रस्य ब्ब्रह्मचार्य्यस्यग्निराचार्य्यस्तवाहमाचार्य्यस्तवासाविति त्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनꣳ श्रेष्ठाभ्याम्बलिष्ठाभ्यान्देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ २ ॥ अथैनम्भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि

देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनꣳ श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यान्देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति । तदेनमद्भ्यश्चौषधिभ्यश्च परिददाति द्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामीति तदेनमाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्याम्परिददाति यथोरिदꣳ सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनꣳ सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥४॥ * ब्रह्मचार्यसीत्याह । ब्रह्मणऽएवैनन्तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनन्तदाह कर्म्म कुर्विति वीर्य्यं वै कर्म्म वीर्य्यङ्कुर्वित्येवैनन्तदाह समिधमाधेहीति समित्स्वात्मानन्तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनन्तदाह मा सुषुप्थ्या ऽइति मा मृथा ऽइत्येवैनन्तदाहापोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनन्तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ ५ ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह† । ताꣳ ह स्मैताम्पुरा सँवत्सरेऽन्वाहुः सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्दाचन्ददृध्म ऽइति ॥ ६ ॥ अथ षट्सु मासेषु । षड्वा ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्दा-

* अत्रशतम् ५८००।
† पा० गृ० सू० २. ३. १।

चन्दद्ध्म ऽइति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्विंशःशत्यहे । चतुर्विंशःशतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्ध्म ऽइति ॥ ८ ॥ अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासा सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्ध्म ऽइति ॥ ९ ॥ अथ षडहे । षड्वा ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्ध्म ऽइति ॥ १० ॥ अथ त्र्यहे । त्रयो वा ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्ध्म ऽइति ॥११॥ तदुपि श्लोकङ्गायन्ति । आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणन्तृतीयस्याꣳ स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण ऽइति सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा ऽअग्निर्जायते तस्मात्तस्य ऽएव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥ ताꣳ हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्बार्हस्पत्यामन्वाचन्दद्ध्म ऽइति न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेताङ्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥ अथ हैके दक्षिणतः । तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न्न तथा कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाद्बुल्बन्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्बो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥ तां वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै

प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथार्द्धर्चशो द्वौ वा ऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावेवास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा ऽअयम्प्राणः कृत्स्न ऽएव प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नन्दधाति ॥ १५ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मणम्ब्रह्मचर्य्यमुपनीय मिथुनश्चरेद्ब्रुभो वा ऽएष भवति यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति नेदिमम्ब्राह्मणं विषिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥ तदु वा ऽआहुः । काममेव चरेद्दृष्यो वा ऽइमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वा ऽइमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते च्छन्दाँसि वै दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तत ऽएतज्जनयते तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी सन्मद्धश्नीयादोषधीनां वा ऽएष परमो रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तङ्गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी सन्मद्धश्नँस्त्रय्यै वा ऽएतद्विद्यायै शिष्टं स्यन्मधु स तु रसो यस्येदृक्विशिष्टमिति यथा ह वा ऽऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरेत्तादृक्तद्य ऽएवं विद्वाञ्ब्रह्मचारी सन्मद्धश्नाति तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[शतातिरात्राख्यसत्रविधानमाख्यायिकया]

देवाश्वा ऽऊर्द्धान्स्वर्गाँल्लोकं श्यतः । असुरास्तमसान्तरदधुस्ते होचुर्न्न वा ऽअस्यान्येन सत्रादपघातोऽस्ति हुन्त सत्रमासामहा ऽइति ॥ १ ॥ ते शताग्निष्टोमः

सत्रमुपेयुः । ते यावदासीनः परापश्यन्येत्तावतस्तमोऽपाघ्न-
तैवमेव शतोक्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्यन्येत्तावतस्तमोऽपा-
घ्नत ॥ २ ॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्मह्ये न त्वेव
सर्वमिव हन्त प्रजापतिम्पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापति-
म्पितरम्प्रतीत्योचुरसुरा वै नो भगव ऽऊर्द्धान्त्स्वर्गंल्लोकं
ऋतस्तमसान्तरदधुः ॥ ३ ॥ ते शताग्निष्टोमः सत्रमुपैम ।
ते यावदासीनः परापश्यन्येत्तावतस्तमोऽपाहन्म्मह्येवमेव शतो-
क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्यन्येत्तावतस्तमोऽपाहन्म्महि प्र
नो भगवच्छाधि यथासुराँस्तमोऽपहत्य सर्वम्पाप्म्मानमप-
हत्य स्वर्गंल्लोकम्प्रज्ञास्याम ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच ।
असर्वक्रतुब्भ्यां वै यज्ञाब्भ्यामगन्त यदग्निष्टोमेन चो-
क्थ्येन च शतातिरात्रः सत्रमुपेत तेनासुराँस्तमोऽपहत्य
सर्वम्पाप्म्मानमपहत्य स्वर्गंल्लोकम्प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ ते
शतातिरात्रः सत्रमुपेयुः । तेनासुराँस्तमोऽपहत्य सर्वम्पा-
प्म्मानमपहत्य स्वर्गंल्लोकम्प्रजज्ञुस्तेषामर्वाक्पश्चाशेष्वेवाहः-
स्वहरभि रात्रिसाम्मानि परीयू रात्रिमब्भ्यहः सामानि
॥ ६ ॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो हन्त
प्रजापतिमेव पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितर-
म्प्रतीत्योचुरहन्नो रात्रिसाम्मानि रात्र्यामह्नो भवन्ति नः ॥
विपश्चिद्यज्ञान्मुग्ध्यान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि न ऽइति ॥ ७ ॥
तान्नैतदुपजगौ । महाहिमिव वै ह्रदाद्वलीयानन्ववेत्य ॥
अनुत्त स्वादास्थानात्ततः सत्रन्न तायत ऽइति ॥ ८ ॥
आश्विनं वै वः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त

षमास्थानादनुद्धन्धीराः सन्तो ऽअधीरवत् ॥ प्रशास्ता तमुपेत शनैरप्रतिशः सतेति ॥ ९ ॥ ते होचुः । कथन्नु भगवः शस्तङ्कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताश्विनः शः सन्नाग्नेयस्य क्रतोर्गायत्रस्य च्छन्दसः पारङ्गच्छात्तस्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्द्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता शः सति शनैरितरो जञप्यमान ऽइवान्वाह तन्न वाचा वाचम्प्रत्येति न च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥ परिहिते प्रातरनुवाके । यथायतनमेवोपाꣳश्वन्तर्ष्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रम्प्रपीड्य निदधाति तिरोह्यैश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य तिरोह्यानेव भक्षयाद्धा ऽअथानुपूर्व्वं ष्यञ्जपुच्छः सꣳस्थाप्य य ऽऊर्द्ध्वा ऽअन्तर्ष्यामाद्रहास्तान्गृहीत्वा विप्रुषाꣳ होमेः हुत्वा सन्तनिञ्च बहिष्पवमानेन स्तुत्वाहरेव प्रतिपद्याद्धा ऽइति ॥ ११ ॥ तदेतेऽभि श्लोकाः । चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्द्धीरा व्यजहुस्तमः ॥ विद्वाꣳसो ये शतक्रतुदेवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥ चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ द्वावद्धर्य्यू पवेर्न्नु शक्वेव हनूनि कल्पयन्नहन्नोरन्तो व्यतिषजन्त धीराः ॥ न दानवा यज्ञियन्तन्तुमेषां विजानीमो विततम्मोहयन्ति नः ॥ पूर्व्वस्याहः परिशिष्यन्ति कर्म्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना ॥ दुर्विज्ञान-

(१) "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥ (कर्मप्र०)
"कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ" (का० श्रौ० सू० २. ३. ३०)

(२) अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात् तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्होम इति संज्ञा ।

ङ्काव्यन्देवतानाꣳ सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्लवन्ते ॥ समानान्त्सदमुक्षन्ति हुयान्काष्टभृतो यथा ॥ पूर्णान्परिस्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादन ऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥१३॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[पञ्चमहायज्ञानां महासत्रत्वप्रतिपादनम्]

पञ्चैव महायज्ञाः * । तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ ऽइति ॥ १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिꣳ हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहर्द्यादोदपात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वधाकुर्य्यादोदपात्रात्तथैतम्पितृयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः † स्वाहाकुर्य्यादाकाष्टात्तथैतन्देवयज्ञꣳ समाप्नोति ॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा ऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्म्मन ऽउपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक ऽउदयनं ऋषावन्तꣳ ह वा ऽइमाम्पृथिवीं वित्तेन पूर्णान्दद्दँल्लोकञ्जयति त्रिस्तावन्तञ्जयति भूयाꣳसञ्चाक्षय्यं य ऽएवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥ पय ऽआहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदृचः स य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प्पयति त

* "अथातः पञ्च महायज्ञाः" पा० गृ० सू० का० २ क० ९ सू० १ ।

† "अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादेवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्" पा० गृ० सू० २. ९. १६ ।

ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥ आज्याहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यद्यजूंषि स य ऽएवं विद्वान्न्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ५ ॥ सोमाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यत्सामानि स य ऽएवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ६ ॥ मेद ऽआहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदथर्वाङ्गिरसः स य ऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥७॥ मद्वाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदनुशासनानि * विद्या † वाकोवाक्यमितिहासपुराणङ्गाथा

* अनुशिष्यन्ते—व्युत्पाद्यन्ते एभिरित्यनुशासनानि-व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि ।

† न्यायमीमांसादयः ।

(१) उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं वाकोवाक्यम् ।

नाराशꣳस्यः स य ऽएवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणङ्गाथा नाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मद्भाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ८ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा षट्वातो वाति षद्विद्योतते षस्तनयति षदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायाति ह वै पुनर्म्मृत्युम्मुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मताꣳ स चेदुपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकन्देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

[स्वाध्यायप्रशंसा]

अथातः स्वाध्यायप्रशꣳसा । प्रियेस्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोऽहरहरर्त्थान्त्साधयते सुखꣳ स्वपिति परमचिकित्सक ऽआत्मनो भवतीन्द्रियसंय्यमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्य्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्म्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मणय्यप्रतिरूपचर्य्या य्यशो लोकपक्तिँश्लोकः पच्यमान-

ऋचतुर्भिर्हर्म्मैर्ब्राह्मणम्भुनक्त्यर्च्चया च दानेन चाज्येयतया चावद्यतया च ॥ १ ॥ ये ह वै के च श्रमाः । इमे द्यावापृथिवी ऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषाम्परमता काष्ठा य ऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥ यद्यद्ध वा ऽअयञ्छन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टम्भवति य ऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥ यदि ह वा अप्यभ्यक्तः । अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीत ऽआ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते य ऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥ मधु ह वा ऽऋचः । घृतङ्ह सामाज्यमृतं यजूꣳषि यद्ध वा ऽअयं वाकोवाक्यमधीते क्षीरौदनमाꣳसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥ मधुना ह वा ऽएष देवाँस्तर्प्पयति । य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥ घृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्प्पयति । य ऽएवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥ अमृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्प्पयति । य ऽएवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥८॥ क्षीरौदनमाꣳसौदनाभ्याꣳ ह वा ऽएष देवाँस्तर्प्पयति । य ऽएवं विद्वाꣳवाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वै-

ब्भोगैः ॥ ९ ॥ यन्ति वा ऽआपः । एत्यादित्य ऽएति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वा ऽएता देवता नेयुर्न कुर्य्युरेवꣳ हैव तदुहब्र्ब्राह्मणो भवति यदुहः स्वाद्ध्यायन्नाधीते तस्मात्स्वाद्ध्यायोऽद्ध्येतव्यस्तस्मादप्यृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुंव्यां वाभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवच्छेदाय ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम्]

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽकामयत स्याम्प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका ऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्तरिक्षन्द्यौः ॥ १ ॥ स ऽइमाँस्त्रीँल्लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीꣳष्यजायन्ताग्निरृग्र्यो ऽयम्पवते सूर्य्यः ॥ २ ॥ स ऽइमानि त्रीणि ज्योतीꣳष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा ऽअजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्य्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥ स इमाँस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदाद्भुव ऽइति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाद्ध्वर्यवः सामवेदेनोद्गीथं य्यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रन्तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥ ४ ॥ ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्केनैनम्भिषज्येमेति ॥ ५ ॥ स होवाच ।

यदृचो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुव ऽइति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वाग्नीद्ध्रीये जुहवथान्वाहार्ष्यपचनेा† वा हविर्ष्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्यु ऽअविज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैवऽर्ग्वेदम्भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदः सामवेदेन सामवेदः स यथा पर्वणा पर्व सन्दद्ध्यादेवः हैव स सन्दधाति य ऽएताभिर्भिषज्यत्यथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति यथा शीर्ण्णेन शीर्ण्णः सन्धित्सेद्यथा वा शीर्ण्णे गरमभिनिदद्ध्यादेवन्तत्तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणङ्कुर्वीत नानेवंविदम् ॥ ६ ॥ तदाहुः । यदृचा होत्रङ्क्रियते यजुषाद्ध्वर्यवः साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[अंश्वदाभ्ययोर्ग्रहयोरात्मवागादिरूपतया समुचित्यानुष्ठानम्]

प्रजापतिर्ह वा ऽएष यदक्षुः । सोऽस्यैष ऽआत्मैवात्मा ह्यय्म्प्रजापतिर्वागेवादाब्भ्यः स यदक्षुङ्गृहीत्वादाब्भ्यङ्गृह्णात्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचम्प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥ अथ मनो ह वा ऽअक्षुः । वागदाब्भ्यः प्राण ऽएवाध्शुरुदानोऽदाब्भ्यश्चक्षुरेवाध्शुः श्रोत्रमदा-

† अन्वाहार्यपचने—दक्षिणाग्नौ

ब्भ्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्वस्त्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥ अथ देवाश्च ह वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त त ऽएतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पर्द्धन्ता-स्माकमयꣳ स्यादस्माकमयꣳ स्यादिति ॥ ३ ॥ ततो देवाः । अर्च्यन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतङ्गृहन्ददृशुरेत-मदाब्भ्यन्तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं ऋषज्ञः समवृञ्जतान्तरायन्नसुरान्यज्ञात् ॥ ४ ॥ ते होचुः । अदभाम वा ऽएनानिति तस्माददाब्भ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्मा-ददाब्भ्यो वाग्वा ऽअदाब्भ्यः सेयमदब्धा वाक्तस्मा-द्वेवादाब्भ्य ऽएवः ह वै द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्य सर्वं ऋषज्ञः संवृङ्क्त ऽएवन्द्विषन्तम्भ्रातृव्यः सर्वस्माद्यज्ञा-न्निर्भजति बहिर्द्धा करोति य ऽउ ऽएवमेतद्वेद ॥ ५ ॥ स येनैव पात्रेणाꣳशुङ्गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राब्भ्या-ब्भ्योऽप ऽआनीय तस्मिन्नेतानꣳशून्गृह्णाति A ॥६॥ 'उपया-मगृहीतोऽसि । अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गृह्णामी'ति गायत्र-म्प्रातःसवनन्तत्प्रातःसवनम्प्रवृहन्ती'न्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्द-सङ्गृह्णामी'ति त्रैष्टुभम्माध्यन्दिनꣳ सवनन्तन्माध्यन्दिनꣳ सवनम्प्रवृहति 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेब्भ्यो जगच्छन्दसङ्गृ-ह्णामी'ति जागतन्तृतीयसवनन्ततृतीयसवनम्प्रवृहत्य'नुष्टुप्-प्सेऽभिगर' ऽइति यद्वा ऽऊर्द्धः सवनेब्भ्यस्तदानुष्टुभन्त-

(१) अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते ।

(A) का० श्रौ० सू० अ० १२ क० ५ सू० १६ ।

(२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (४) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

देवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वज्रो वै ग्रावा वाग्दाब्भ्यो नेद्वज्रेण वाचꣳ हिनसानीति ॥ ७ ॥ अꣳशूनेवाधूनोति(B) । 'व्रेशीनान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूनानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दुनानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमी'त्येता वै दैवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसन्दधाति ॥ ८ ॥ 'शुक्रन्त्वा शुक्र ऽआधूनोमी'ति । शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्र ऽआधूनो'त्यहो रूपे सूर्यस्य रश्मिमष्टिव'ति तदुह्यश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिमष्ट्वाधूनोति ॥ ९ ॥ 'ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदि'ति । एतद्वै ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्य ऽएष तपति 'शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा' ऽइति तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगाङ्करोति सोमꣳ सोमस्य पुरोगां 'रय्यै त्वा सोमादाब्भ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामी'त्येतद्ध वा ऽअस्यादाब्भ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥ अथोपनिष्क्रम्य जुहोति* । 'तꣳस्मै ते सोम सोमाय स्वाहे'ति तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्मयमभिष्ठ्यनित्य-

(B) का० श्रौ० सू० १२. ५. १९ ।

(१) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (४) शु य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ । (५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ । (६) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

* "तस्मै त इति जुहोति" का० श्रौ० सू० १२. ५. २ ।

(७) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

सावेव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरदृश्शोः * ॥ ११ ॥ अथाऽशून्पुनरप्यर्जति †। 'उशिक्त्वन्देव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्म्मत्सखा त्वन्देव सोम विश्वेषान्देवानाम्प्रियम्पाथोऽपीही'ति सवनानि वा ऽअदः प्रवृहति तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञन्तन्वते ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्ति-साधनताकथनम्]

भृगुर्ह वै वारुणिः। वरुणम्पितरं विद्ययातिमेने तद्ध वरुणो विद्वाञ्चकाराति वै मा विद्यया मन्यत ऽइति ॥ १ ॥ स होवाच। प्राङ् पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वोदग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्म ऽआचक्षीथा ऽइति ॥ २ ॥ स ह तत ऽएव प्राङ् प्रवव्राज। इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः संव्रश्चम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्म-

* "अदृशुवदक्षिणा" का० श्रौ० सू० १२. ५. २२।

† का० श्रौ० सू० १२. ५. २१।

(१) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ५०।

मेति स होवाच भीष्ममम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः पर्वाण्येषाम्पर्वशः संव्रश्चम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीरित्यस्तीति काति पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥ स ह तत ऽएव दक्षिणा प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदममेति स होवाच भीष्ममम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीरित्यस्तीति काति पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥ स ह तत ऽएव प्रत्यङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्स होवाच भीष्ममम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीना ऽअदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीरित्यस्तीति काति पितैव ते वेदेति ॥ ५ ॥ स ह तत ऽएवोदङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत ऽआक्रन्दयद्भिरद्यमानान्स होवाच भीष्ममम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषा ऽआक्रन्दयत ऽआक्रन्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मानमु-

१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'एदु' इति पाठ उपलभ्यते ।

ष्मिमँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीश्रित्यस्तीति काति पितैव ते वेदेति ॥ ६ ॥ स ह तत ऽएवैतयोः पूर्वयोः । उत्तरमन्ववान्तरदेशम्प्रवव्राजेदु स्त्रियौ कल्ल्याणीश्चातिकल्ल्याणीश्च ते ऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ तदः हैनन्दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य संविवेश तदः ह पितोवाचाधीष्व स्वाध्यायङ्कस्मान्नु स्वाध्यायन्नाधीष ऽइति स होवाच किमद्यधेष्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वुरुणो विदाञ्चकाराद्रयेग्वा ऽइति ॥ ७ ॥ स होवाच । याश्वैतत्प्राच्च्यान्दिश्श्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः संव्रश्चम्पर्व्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति वनस्पतयो वै ते ऽअभूवन्त्स यद्वनस्पतीनाꣳ समिधमादधाति तेन वनस्पतीनवरुन्द्धे तेन वनस्पतीनाँल्लोकञ्जयति ॥ ८ ॥ अथ यानेतद्दक्षिणायान्दिश्श्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः सङ्कर्त्तम्पर्व्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति पशवो वै ते ऽअभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन पशूनवरुन्द्धे तेन पशूनाँल्लोकञ्जयति ॥ ९ ॥ अथ यानेतत्प्रतीच्च्यान्दिश्श्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानानोषधयो वै ता ऽअभूवन्त्स यत्तृणेनावज्योतयति तेनौषधीरवरुन्द्धे तेनौषधीनाँल्लोकञ्जयति ॥ १० ॥ अथ यानेतदुदीच्च्यान्दिश्श्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दुयत ऽआक्रन्दुयद्भिरद्यमानानापो वै ता ऽअभूवन्त्स

(१) 'घ्र' इत्यस्य स्थाने 'द्रा' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

षदप्पः प्प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्द्धे तेनापाँल्लोकञ्जयति ॥ ११ ॥ अथ षे ऽएते । स्त्रियावद्राक्षीः कल्ल्याणीश्चाति-कल्ल्याणीश्च सा षा कल्ल्याणी सा श्श्रद्धा स षत्पूर्वा-माहुतिञ्जुहोति तेन श्श्रद्धामवरुन्द्धे तेन श्श्रद्धाञ्जयत्यथ षातिकल्ल्याणी साऽश्श्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिञ्जुहोति तेनाऽश्श्रद्धामवरुन्द्धे तेनाऽश्श्रद्धाञ्जयति ॥१२॥ अथ षु ऽएने । सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरस्था-त्क्रोधो वै सोऽभूत्स षत्स्रुच्यप ऽआनीय निनयति तेन क्रोधमवरुन्द्धे तेन क्रोधञ्जयति स षु ऽएवं विद्वान-ग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्व्वञ्जयति सर्व्वमवरुन्द्धे ॥ १३ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[आख्यायिकयाग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम्]

जनको ह वै वैदेहः । ब्राह्मणैर्द्धावयद्भिः समाजगाम श्श्वेतकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना षाज्ञ-वल्क्येन तान्होवाच कथङ्कथमग्निहोत्रञ्जुहुथेति ॥ १ ॥ स होवाच । श्श्वेतकेतुरारुणेयो घर्म्मावेव सम्म्राडहमजस्रौ षशसा विष्प्पन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथन्त-दित्यादित्यो वै घर्म्मस्तः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्म्म-स्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किः स भवति षु ऽएवञ्जुहोत्य-जस्र ऽएव श्श्रिया षशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यः सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥ अथ होवाच सोमशुष्मः सात्य-यज्ञिः । तेज ऽएव सम्म्राडहन्तेजसि जुहोमीति कथन्त-

(१) 'विष्यन्द' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

दित्यादित्यो वै तेजस्तद्यः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति य ऽएवञ्जुहोतीति तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकतामश्नुतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निमुद्धरान्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छान्यादित्यं वा ऽअस्तं यन्तꣳ सर्वे देवा ऽअनुयन्ति ते म ऽएतमग्निमुद्धृतन्दृष्ट्वोपावर्त्तन्तेऽथाहम्पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीन्दोहयित्वा पश्श्यन्पश्श्यतस्तर्प्पयामीति स्वन्नेदिष्टꣳ श्याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमाꣳसिष्टा धेनुशतन्ददामीति होवाच न स्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिन्न गतिन्न प्रतिष्ठान्न तृप्तिन्न पुनरावृत्तिन्न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥ ते होचुः । अति वै नोऽयꣳ राजन्यबन्धुरवादीद्धन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽइति स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयꣳ स्मो राजन्यबन्धुरसौ यद्यमुं वयꣳ जयेम कमजैष्मेति ब्रूयामाथ यद्यसावस्माञ्जयेद्ब्राह्मणान्राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्मेदमादद्वमिति तद्धास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तꣳ हान्वाजगाम स होवाचाग्निहोत्रं श्याज्ञवल्क्य वेदितू३मित्यग्निहोत्रꣳ सम्म्राडिति ॥ ५ ॥ ते वा ऽएते ऽआहुती हुते ऽउत्क्रामतः । ते ऽअन्तरिक्षमाविशतस्ते ऽअन्तरिक्षमेवाहवनीयङ्कुर्वाते वायुः समिधम्मरीचीरेव शुक्रामाहुतिन्ते ऽअन्तरिक्षन्तर्प्पयतस्ते तत ऽउत्क्रामतः ॥ ६ ॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवा-

हवनीयङ्कुर्व्वाते ऽआदित्यः समिधश्चन्द्रमसमेव शुक्का-
माहुतिन्ते दिवन्तर्प्पयतस्ते तत ऽआवर्त्तेते ॥ ७ ॥ ते
ऽइमामाविशतः । ते ऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते ऽअग्निः
समिधमोषधीरेव शुक्रामाहुतिन्ते ऽइमान्तर्प्पयतस्ते तत
ऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाह-
वनीयङ्कुर्व्वाते जिह्वाष्ठं समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते
पुरुषन्तर्प्पयतः स य ऽएवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य
हुतम्भवति ते तत ऽउत्क्रामतः ॥९॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥५१॥]
ते स्त्रियमाविशतः । तस्या ऽउपस्थमेवाहनीयङ्कुर्व्वाते धार-
काष्ठं समिधन्धारका ह वै नामैषैतया ह वै प्रजापतिः
प्रजा धारयाञ्चकार रेत ऽएव शुक्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्प्पयतः
स य ऽएवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति
यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थाय्येतदग्निहोत्रं
व्याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वरन्ददौ स होवाच कामप्रश्न ऽएव मे त्वयि याज्ञवल्क्यास
दिति ततो ब्रह्मा जनक ऽआस ॥ १० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राण-
शब्दाभिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम्]

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे स ह
गवाꣳ सहस्रमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः
स ऽउदजतामिति ॥ १ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ।

(१) ब्रह्मिष्ठः ।

अर्ब्वाचीरेता ऽइति ते होचुस्त्वꣳ स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ ऽइति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा ऽएव वयꣳ स्म ऽइति ॥ २ ॥ ते होचुः । को न ऽइमम्प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच त्वाꣳ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणा ऽउल्मुकावक्षयणमक्रता३ ऽइति ॥ ३ ॥ स होवाच । कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय ऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध ऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्वेव देवा ऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव ऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ ५ ॥ कतमे वसव ऽइति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षमादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव ऽएते हीदꣳ सर्वं वासयन्ते ते यदिदꣳ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव ऽइति ॥ ६ ॥ कतमे रुद्रा ऽइति । दुशेमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोद-

(१) अर्धदग्धकाष्ठमुल्मुकम्—तस्य वहिर्निरसनमवक्षयणम् ।

यन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा ऽइति ॥ ७ ॥ कतम ऽआदित्या ऽइति । द्वादश मासाः सँवत्सरस्यैत ऽआदित्या ऽएते हीदꣳ सर्वमादुदाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमादुदाना यन्ति तस्मादादित्या ऽइति ॥ ८ ॥ कतम ऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ ऽइति पशव ऽइति ॥ ९ ॥ कतमे ते त्रयो देवा ऽइति । इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्ध ऽइति योऽयम्पवत ऽइति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्ध ऽइति कतम ऽएको देव ऽइति प्राण ऽइति ॥ १० ॥ स होवाच । अनतिप्रश्न्याम्मा देवतामत्यप्राक्षीः पुरेतित्थ्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार तस्य ह्याप्यन्न्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[पशुबन्धप्रशंसा]

पशुबन्धेन*यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन यजते पशूमानसानीति तेन गृहेषु † यजेत

(१) 'यदस्मिन्निदꣳ सर्व्वमद्ध्यार्ध्नोत्तेनाद्ध्यर्द्ध ऽइति' इति पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

* पशुर्वध्यते यज्ञार्थं यस्मिन्कर्मणि स पशुबन्धाख्यो यागः ।
उद्भिदा यजेतेतिवद्यजिसमानाधिकृतत्वाद्यागनामधेयम् ॥

† का० श्रौ० सू० ६. १. ३. ।

पशून्वद्ध्ना ऽइति तेन सुयवसे A यजेत सुयवसे पशून्वद्ध्ना इति जीर्ष्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयोऽग्नीञ्जीर्ष्यतोऽनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ * स यत्पशुबन्धेन यजते । अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनाम्पुनर्णवतामनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा ऽअस्यैष ऽआत्मनिष्क्रयणो भवति माꣳसीयन्ति B ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानꣳ सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वा ऽअन्येष्वग्निषु वृथा माꣳसमर्थेतेषान्नातोऽन्या माꣳसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति ॥ २ ॥ स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते वीरेण वीरं वीरो हि पशुर्वीरो यजमान ऽएतद्वु ह वै परममन्नाद्यं यन्माꣳसꣳ स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति तं वै सँवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सँवत्सर आयुरेवैतदमृतमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पशुबन्धस्येष्टिविधत्वम्, सोमविधत्वञ्च]

हविर्यज्ञविधो ह वा ऽअन्यः पशुबन्धः । सवविधोऽन्यः स हैष हविर्यज्ञविधो[1] यस्मिन्नन्वतमुपनयति

(A) शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्नृतौ स कालः सुयवसः ।

* शतम् ५९०० ।

(B) मांसीयन्ति = मांसं खादितुमिच्छन्ति ।

(१) "व्रतोपायन-प्रणीताज्यभाग-भागावदान-पूर्णपात्र-विष्णुक्रमान् कुर्याद्धविर्यज्ञविधे" (का० श्रौ० सू० ६. २. ४)

यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्निनयति यस्मिन्निष्णुक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सर्वविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥ १ ॥ तदाहुः । इष्टिः पशुबन्धा३ महायज्ञा३ ऽइति महायज्ञ ऽइति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमकृत्वर्येनमकृक्षथा ऽइत्येनम्ब्रूयात् ॥ २ ॥ तस्य प्रयाजा ऽएव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाश ऽएव माध्यन्दिनः सवनम् ॥ ३ ॥ तद्धैके । वपायाꣳ हुतायान्दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाद्बर्हिर्द्धा इवा ऽअयम्प्राणेभ्यो दक्षिणा ऽअनैषीन्न प्राणानददक्षदन्धो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव कुर्य्यात् । पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेदैन्द्रो वा ऽअयम्मद्ध्यतः प्राण ऽइममेवैतदैन्द्रम्मद्ध्यतः प्राणन्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माध्यन्दिनः सवनम्माध्यन्दिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥ तदाहुः । अद्ध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते क्वैनमदिदीक्ष ऽइत्यावभृथादनुदृष्टꣳहेयुरद्ध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीद्ध्रश्चैतैर्वा ऽएष षड्ढोता * तमनुद्रुत्य षड्ढोतारञ्जुहोत्येकामाहुतिङ्कृत्वा पञ्च वाज्या 'द्यौष्पृष्टुमन्तरिक्षमात्मा क्वैर्यजम्पृथिवीꣳ शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा-

* षट् होतारो होमनिष्पादका यस्मिन् स षड्होता ।

(१) "षड्होतारं पञ्चगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा" (का० श्रौ० सू० ६. १. १३)

च्छिद्रया जुहूव्वा दिवि देवावृधः होत्रामैरयत्स्वाहे'ति सैव दीक्षा ॥ ६ ॥ तदाहुः । अद्धर्ष्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्प्यते क्वैनमवभृथमवनेष्यसीति स यद्धृदयशूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥ मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते ससोमेनैके दिवि वै सोम ऽआसीत्तङ्गायत्री बयो भूत्वाहरत्तस्य यत्पर्ण्णमच्छिद्यत तत्पर्ण्णस्य पर्ण्णत्वमिति न्वा ऽएतद्ब्राह्मणमुद्यते विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते ससोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्यम्पालाशाद्यूपङ्कुरुतेऽथ हैष ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः पालाशं[1] यूपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव यूपङ्कुर्वीत ॥ ८ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वम्, अल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरत्वञ्च]

स य ऽएष बहुसारः । स हापशाव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपन्न कुर्वीताथ य ऽएष फल्गुप्रासहः स ह पशाव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ १ ॥ अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः । शूल ऽइवाग्रम्भवति स ह कपोती नाम स यो ह तादृशं यूपङ्कुरुते पुरा हायुषोऽमुँल्लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्न कुर्वीत ॥ २ ॥ अथ य ऽएष ऽआनतः । उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽशनायै रूपः स यो ह तादृशं यूपङ्कुरुतेऽशनायुका हास्य भार्य्या

(१) का० श्रौ० सू० अ० ६ क० १ सू० ८ ।

भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्वीताथ य ऽएष ऽआनत ऽउपरिष्टादुपनतो मद्ध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूपन्तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपप्रमाणम्]

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । एकारत्निं ऋयूपङ्करुत ऽइममेव तेन लोकञ्जयत्यथ यद्द्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयत्यथ यत्र्यरत्निन्द्युवमेव तेन जयत्यथ यच्चतुररत्निन्दिश ऽएव तेन जयति स वा ऽएष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा * पशुबन्धयूपो भवत्यथ योऽत ऽऊर्द्धः सौम्म्यस्यैव सोऽद्धरस्य ॥ १ ॥ तदाहुः । यजेदाज्यभागौ नाऽ ऽइति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुष्यार्थं स्यादिति यावद्वै भागिनꣳ स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यतेऽथ यदैव तꣳ स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्यथैव स निर्भक्तो मन्यते स यत्रैतद्धोतान्वाहास्ना रक्षः सꣳसृजतादिति तदेनꣳ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥ एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य । हृदयꣳ शुक्वसमवैति हृदयाच्छूलन्तद्ये सह हृदयेन पशुꣳ श्रपयन्ति पुनः पशुः शुगनुविष्पन्देत पाश्ऽर्वत ऽएवैनत्काष्ठे प्रतृद्य श्रपयेत् † ॥ ३ ॥ उपस्तृणीत ऽआज्यम् । तत्पृथिव्यै रूपङ्करोति हिरण्मयशकलमवदधाति तदग्ने रूप-

* "त्र्यरनिश्चतुररनिर्वा" का० श्रौ० सू० ६. १. ४ ।
† का० श्रौ० सू० ६. ७. १४ ।

ङ्करोति वपाम्अवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्यशकलम्अवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदुपरिष्टादभिघारयति तद्दिवो रूपङ्करोति सा वा ऽएषा पञ्चावत्ता वपा भवति पाङ्क्तो यज्ञः[A] पाङ्क्तः पशुः[B] पञ्चऽर्त्तवः सँवत्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अग्निहोत्रे मह इत्युपस्थानं कर्तव्यनिमित्तं विधातुमाख्यायिका]

तद्यथा ह वै । इदꣳ रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा प्रतिष्ठितङ्क्रन्ददेवꣳ हैवेमे लोका ऽअद्रुवा ऽअप्रतिष्ठिता ऽआसुः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथन्विमे लोका द्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स ऽएभिश्चैव पर्वतैर्न्नदीभिश्चेमामदृꣳहद्वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षꣳ ओमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥ स मह ऽइति व्याहरत् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहवो ह वा ऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठꣳ हास्य कुले महीयन्ते तस्माद्यद्येनमायतनाद्बाधेरन्वा प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रꣳ हुत्वा मह ऽइत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति नायतनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) धानाकरम्भादिपञ्चद्रव्यसाध्यत्वाद्यज्ञः पाङ्क्तः ।
(B) लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्यपञ्चधातुमयत्वात्पशुः पाङ्क्तः ।

[आहितादिभेदेनाग्नेश्चातुर्विध्यम्]

चत्वारो ह वा ऽअग्नयः । आहित ऽउद्धृतः प्रहृतो विहृतोऽयमेव लोक ऽआहितोऽन्तरिक्षलोक ऽउद्धृतो द्यौष्प्रहृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृत ऽआदित्यः प्रहृतश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्य ऽएवाहित ऽआहवनीय ऽउद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चम्प्रणयन्ति स प्रहृतोऽथ यमेतमुदञ्चम्पशुश्रपणायाहरन्ति यञ्चोपयड्भ्यः स विहृतस्तस्मात्प्रहार्य्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्राप्तिपादनम्]

तदाहुः । किन्देवत्य ऽएष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वा ऽएतमग्रेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राजापत्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥ अथो ऽआप्याहुः । सौर्य्य ऽएवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते बद्ध्नन्त्येकाह्यथागोष्टुमेक ऽउपसमायन्ति तस्मात्सौर्य्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥ अथो ऽआप्याहुः । ऐन्द्राग्न ऽएवैष पशुः स्यादित्येते वै देवते ऽआभ्यां देवा यद्यात्तो यजते पारयत ऽएव यदि महसा यजते पारयत ऽएव तस्मादैन्द्राग्न * ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥ प्राण ऽएव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जी-

* "ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत्" (का० श्रौ० सू० ६. ३. २६)

वति न्यस्यान्यः पशूनामीष्टे वद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥४॥ स ह प्रजापतिरग्निमुवाच। यजै त्वया त्वा लभा ऽइति नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया त्वा लभा ऽइति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यजै त्वया त्वा लभा ऽइति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभा ऽइति नेति होचुश्चन्द्रमसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वा लभा ऽइति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै त्वया त्वा लभा ऽइति तथेति होवाच य ऽउ त ऽएते नाचीकमन्त किमु म ऽएतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथा ऽइति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽश्वयत्तमेताभिराप्प्रीभिराप्प्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्प्रीभिराप्प्रीणात्तस्मादाप्प्रियो नाम तस्मादु पशुः संज्ञप्तम्ब्रूयाच्छेतान्नु मुहूर्त्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकञ्जयति तावन्तमेनेन[1] जयति ॥ ५ ॥ तम्प्राची दिक्। प्राणेत्यनुप्प्राणत्प्राणमेवास्मिँमस्तददधात्तन्दुक्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्प्राणद्व्यानमेवास्मिँमस्तददधात्तम्प्रतीची दिगपानेत्यनुप्प्राणदपानमेवास्मिँमस्तददधात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्प्राणदुदानमेवास्मिँमस्तददधात्तमूर्द्धा दिक्समानेत्यनुप्प्राणत्समानमेवास्मिँमस्तददधात्तस्मादु पुत्रञ्ज्ञातमकृत्तनाभिम्पश्यब्ब्राह्मणान्ब्रूयादित्येनमनुप्प्राणितेति * यद्यु तान्न विन्देदुपि

(१) 'ते' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः।

* पा० गृ० सू० १. १६. १०।

स्वयमेवानुपरिक्रामममनुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥ स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष नानुपदह्यमातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राण ऽआ ह वै द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ७ ॥ रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य लेलयत ऽइवैवोपश्रृण्वन्ति न त्वेनम्पश्यन्त्यात्तꣳ ह्यस्य रूपमा ह वै द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥ चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्त्वावतु मा मनुष्यचित्तमित्यात्तꣳ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतोब्भ्रातृव्यस्य चित्तन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त । तस्मादेते चाकश्यमाना ऽइवैव न जानन्त्यथ यदैवोपजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तꣳ ह्येषाञ्चक्षुरा ह वै द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ १० ॥ भामेव चन्द्रमस ऽआदत्त । तस्मादेतयोः सदृशयोः सतोर्न्नतराञ्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भा ऽआ ह वै द्विषतो ब्भ्रातृव्यस्य भान्दत्ते य ऽएवं वेद तद्यदादत्त तस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

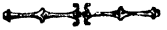

[पशुप्रायश्चित्ततया स्फ्त्याख्यहोमविधानम्]

केशिगृहपतीनामु ह । सम्म्राड्दुघाꣳ शार्दूलो जघान स ह ससत्रिण आमन्त्रयाञ्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति ते होचुर्न्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक ऽएवौद्धारिरस्य

प्रायश्चित्तिं वेद स ऽउ त ऽएतादृक्क्चैव कामयतेऽतश्च पापीय ऽइति ॥ १ ॥ स होवाच । सङ्गृहीतर्ष्युङ्मधि मे स्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति ॥ २ ॥ स ह युक्त्वा ययावाजगाम । तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच यन्वे-तान्येषाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषाम्पृष्टीरपिशीर्ष्य पचामहे कृष्णाजिनम्मे ग्रीवास्वाबद्धमित्येव मेदुमधृषोऽभ्यव-स्यन्तू३ मिति ॥ ३ ॥ नेति होवाच । सम्म्राड्दुघां* वै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच । आमन्त्रणीयान्वामन्त्रया ऽइति तान्ह्यामन्त्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदम्प्रजा भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वा ऽअस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदम्प्रजा भविष्यति नामुष्य लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्म्मा भगवो वोच्चोऽयं वाव क्षत्रियस्य लोक ऽइति स होवाच वक्ष्याम्येवामूवै राज्ञयो भूयस्य ऽइति ॥ ५ ॥ तस्मा ऽउ हैतदुवाच । स्पृतीर्हुत्वान्न्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्म्राड्दुघा स्यादिति चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्य्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्त्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रꣳ स्पृणोमि स्वाहाऽग्नयस्ते लोहितꣳ स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्यै ते शरीरꣳ स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्न्यामाजतेति

* प्रवर्ग्यदोहनार्थां गामित्यर्थः ।

ब्ब्रूतात्सा ते सम्म्राड्द्रुघा स्यादिति ततो हैव स ऽउत्स-
साद् कैशिनीरेवेमा ऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या॥१०२॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टाध्यायीनामैकादशं काण्डं समाप्तम्* ॥ ११ ॥

* अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४३७ ॥